

114429

MAGYAR

PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI

FIGYELMEZŐ.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

RÉVÉSZ IMRE

A THEOLOGIA DOKTORA, A DEBRECZENI REF. EGYHÁZ EGYIK RENDES LEKIPÁSZTORA,
A TISZÁNTULI-REFORM. EGYHÁZKERÜLET LEVÉLTÁRNOKA, S A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA LEV. TAGJA.

HATODIK ÉVFOLYAM.

I-^{ső} FÜZET.

1875.

JANUAR.

DEBRECZEN,

NYOMATOTT A VÁROS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1875.

1057

T A R T A L O M.

- I. Protestans orthodoxia, modernismus és r. catholicismus. Filó Lajos. 1.
- II. Kazinczy Ferencnek mint a nemzeti iskolák királyi főigazgatójának egypár levele a közös iskolák ügyében, 1788-ból. Révész Imre. 33.
- III. Egyháztörténelmi tárca:
1. Az érsekvári reformátusok segélyért folyamodnak Lotántfi Zsuzsánnához. 1651. Közli Szilágyi Sándor. 44.
  2. A pápai evang. várórség gróf Eszterházi Ferenc földes urtól az elvett ref. templom és iskola stb. visszaadatását kéri. 1661. apr. 6. Közli Liszkay József. 45.
- IV. Egyházi krónika. Németország: Számos porosz ev. lelkészek inségre jutása a polgári házasság behozatala miatt. Ez ügy állása Würtembergben. Tischendorf halála. 48. — Franciaország: A ref. egyház belviszállya. Uj theologiai intézet Nizzában. R. kath. türelmetlenség. 49. — Skótzia: Az egyesülés ügye. Mélius Péter emlékezete Skótziaiban. 50.
- V. Különfélék: Egy ösmeretes latin epigramm, amelynek szerzője, állítólag Korvin Mátyás királyunk! 51. — Debreceni nagy égések; villámcsapás a kollégiumra, a nagytemplom meggyuladása stb. a mult század közepe táján. 51. — A legelső debreceni nyomda cimere 1561-ből. 53.
- VI. Rövid irodalmi szemle: Hagen, Jacobus Bongarsius, (a Scriptorum rerum hungaricarum első gyűjtője és kiadója). Bern, 1874. 54. — Petschlii, schemnitio — hungari, Cantor christianus redivivus. 55. — Német protest. egyházi folyóiratok. 56. — Könyvészet. 58.
-

MAGYAR
PROTESTANS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI
FIGYELMEZŐ.

HATODIK ÉVFOLYAM.

I^{ső} füzet.

1875.

Január.

I.

Protestans orthodoxia, modernismus és r. catholicismus.

Nem csak politikai lapok könnyü vérü ujdondászhai, hanem egyházi lap komoly vezércikkezhői is gyakran hangoztatják, hogy a prot. orthodoxia a r. catholicismus malmára hajtja a vizet; hogy a kettő között belső rokonság van s amaz nem egyéb, mint emehez átvezető hid. E merész állitást az ellenfél emberei eddigelé a prot. orthodoxoknak a közös iskolák irányában tanusított magatartásából következtették; most pedig legujabban a bajor anyakirályné Mária r. kath. vallásra lett áttérésével akarják bizonyitgatni.

Tulzott állitások, felületes nézetek oly könnyen és sürü változatosságban nyernek napjainkban sajtó utján kifejezést, hogy egy kis irodalom telnék ki, ha valaki, csak a napi és heti lapok mindazon tételeire akarna felelni, melyek cáfolatot engednek meg. Szerencsére, a legtöbb hirlapi cikknek csak naphoz kötött érdeke és élete van s a könnyelmü állitások

PROT. EGYH. ÉS ISK. FIGYELMEZŐ.

1

épen a figyelmen kívül hagyásban találják legméltóbb feleletöket.

De ha komoly férfiak több ízben ismételnék valamely állítást: akkor már annak, legyen az még oly tulzott is, csakugyan szemébe kell néznünk, s azt közelebről meg kell vizsgálnunk, hogy a kérdés tisztáztassék s valódi értékére redukáltassék.

Ily állítás a többek között az, hogy a protestans orthodoxia a r. catholicismusnak, sőt az ultramontanismusnak akaratlan szövetségese és utegyengetője.

Ha ez állítást, illetőleg vádat csak úgy venném, mint visszatorlási szenvedély recriminatioját: azzal percig sem foglalkoznám; de veszem úgy, mint igazság nyomozó komoly férfiak tévedését: azért azt méltónak tartom beható vizsgálatra. Minthogy pedig azon állítás a magukat modern protestánsoknak nevezők táborából hangoztatik: természetesen következik, hogy vizsgálódásomból a protestáns modernismusra való közelebbi reflectálást sem mellőzhetem.

A modernek — legyen szabad e szót az ellentáboriak elnevezésére rövidség kedvéért használnom — a hazai prot. orthodoxiát rendszeren a németországi hyperorthodoxia alakjában tüntetik fel. Ezen alaptévedésökből származik, hogy a hazai prot. orthodoxiát, még ha nem szándékuk is, ferdén s igazságtalanul itélik meg.

A kettő között pedig nagy a különbség.

A német hyperorthodoxok kiváló súlyt fektetnek a papi hivatal tekintélyére s annak dogmatikai alapon kifejtésére. Innen irányuk hierarkhiai kiszögelléssel bír. A hazai prot. orthodoxia e témával nem is foglalkozik, levén előtte a tanítói hivatal az egyház fogalmának alárendelve; holott pedig a modernek közlönyében hónapokon keresztül uralkodó téma volt: „a papi tekintély, — a papi tekintély csökkenése, — a papi tekintély emelése.“ Igaz, hogy e témát a modernek más szempontból tárgyalták, mint azt a német hyperorthodoxok tenni

szokták s inkább csak a théma címére nézve használták; inkorrekt, tapintatlan kifejezést: de mily zajt ütöttek volna ök, mily kommentárokat irtak volna, ha a prot. orthodoxia közlönye, bár ugyanazon szellemben és irányban, de ugyan azon hierarkhiazagu cím alatt foglalkozott volna a kérdéses tárgygyal?!

A német hyperorthodoxok a hivatalos egyháztanhoz, mint teljesen bevezetett műhöz ragaszkodnak s így symbolikus könyveikből mintegy papir-pápát csinálnak. A hazai prot. orthodoxia a 16-dik század reformatiója által kivivott és megtisztított alapon áll s a symbolicus könyveket az egyház társadalmi programja gyanánt, az együvé tartozás szükséges kapcsa és kiegészítése gyanánt tiszteli ugyan: de a reformatió bevezettségét nem állítja, sőt azt a biblia alapján és szellemében tovább folytatandónak tekinti. Nála fődolog az irás, — nem pedig a confessióelvűség. És ezen álláspont biztosítja azt ugy a rideg confessionalismus, mint a lágymeleg, világpolgáriasság synkretismus szélsőségei ellen.

A német hyperorthodoxia nemcsak tan, de kultusz és kormányzás tekintetében is mindent nivellirozni kíván; s így társadalmi nyilvánulásában türelmetlen s a fenálló hatalommal tartani szerető. A hazai prot. orthodoxia, legalább legtekintélyesebb képviselőiben, inkább a decentralisatio demokratikus elvének hódol; és ha sürgeti is a hitelvek közös találkozásának szükségét s a szellem-erkölcsi szorosabb egységet: de az alakzatok egyformásítását, amire pedig a modernnek több vezéríai oly nagy súlyt látszanak fektetni, — már csak az egyéni és társulati autonomiára általa helyezett fontosságnál fogva is, nem célozza, sőt annak egyenesen ellene van. Innen van, hogy az hitelveink szilárdsága s ha szabad így szólnom, bibliai merevsége mellett is, a gyakorlatban türelmes; és a fenálló hatalommal szemközt, annak tiszteletben tartása mellett is, kegyvadászattal, kacérkodással épen nem vádolható. A mi különösen a türelmet illeti: igaz, hogy irodalmi vitákban legtöbbször mindakét fél harcosai oda-oda mondogatnak egymásnak: de gyűlésezési összejöveteleknél több önmérséklést tanusítanak az orthodoxok, mint modernek. Elég itt csak arra

hivatkozunk, hogy prot. orthodoxyánk, míg az egyház lét-alapjait komolyabban veszélyeztetve nem látja, kész inkább szenvedő helyzetben lenni, mint a kihívólag oda dobott keztyűt felvenni; hogy az csendesen tűr és hallgat ott is, hol méltó joggal emelhetne szót, a gyűlések zöld asztalainál; — mert a theologia-tanítás tárgyában egyik vagy másik egyházkerületi gyűlésen tett interpellatio és az ennek folytán kifejlett vita, habár sejteti is a hitfelekezeti tudat ébrenlétét, de még a prot. orthodoxya sajátképeni és határozott fellépésével nem ugyanazonosítható: míg ellenben a modernek valahányszor kisebb vagy nagyobb gyűlésezésekre egybejönnek, a prot. orthodoxya és orthodoxok, egyházunk hitfelekezetiisége és symbolikus könyvei ellen mindenféle csattanós phrasissokkal, félremagyarázó előterjesztésekkel s kiméletlen kikelésekkel demonstrálni és harcolni, ugylátszik tisztöknek tekintik.

A hazai prot. orthodoxya alapjellemeiben ma is az, ami volt a 16-dik század reformációja. Nem aludt ki annak kezében a világosságnak a reformáció által meggyújtott szövétneke s nem is akarja azt eloltani, sőt igyekszik annak fényét időről időre tisztábbá és áthatóbbá tenni. Ennélfogva nem üzen az harcot a tudomány szabad fejlődése ellen sem s nem fél annak vivmányaitól, nem is kívánja azokat ignorálni; sőt a szabad vizsgálódást jogosultnak tartja a vallástudomány terén is, következőleg megadja a vallás körében is, ugy az emberi észnek, mint a lelkiismeret szabadságnak a megillető jogot. De a kijelentés alapján ragaszkodik a biblia isteni tekintélyéhez, és ezen tekintély határvonalai között, és nem azokon kívül, kívánja vallás dolgában az emberi ész és tudomány jogait érvényesíteni, a vallás kérdéseit megoldani, a hit elvont igazságait öntudatunk körébe emelni. Vallás dolgában tehát ugy az észnél, mint a tudmánynál, melyek ott föltétlen érvényű elvek ugy sem lehetnek, anélkül, hogy azokat mellőzné, sőt méltó jogosultságokban csak rövidítné is, egy felsőbb szabályozó tekintélyt ismer, és ez: Istennek Jézus Krisztusban megvalósult s a biblia által hozzánk átszarmaztatott kijelentése.

Ezen alapon győzött a reformatio s ezen alapon áll ma is a prot. orthodoxia; ezen alapon kívánja az az egyén vallásos lelkiismeretét s az egyház kül és beléletét tovább fejleszteni.

A modernek azonban ezen tekintély határvonalain már áttörtek s azokon túl akarnák a keresztyén öntudat adatait, az ész és tudomány szabályozó tekintélye mellett, constatalni és igazolni. És panaszkodnak, hogy a keresztyén vallás, a symbolicus könyvek, a theologia, a felekezeti hitcikkek, a vallás, — mert a modernek e kifejezéseket minden megkülönböztetés nélkül szokták nyilatkozataikban használni, — mai alakzatukban teljesen összeütközésbe jöttek a tudomány ujabbkori vivmányaival; holott nem a ker. vallás, nem is a prot. orthodoxia, hanem csak az ő saját vallásos tudatuk jött összeütközésbe a tudmánynyal, — vagy inkább ök maguk keveredtek harcba saját vallásos tudatukkal, a nélkül, hogy ezen harc, ezen benső meghasonlás kiegyenlítésére biztos kilátásuk lehetne. Hiába ostromolják és itélik el a prot. orthodoxyát, azt akár ma légből röppithetik: de azért azzal a dissonantia, melyet minden lépten-nyomon lelkökben éreznek, percig sem lesz megszüntetve. A meghasonlás oka saját magukban, álláspontjukban van amiatt, hogy az isteni tekintély határvonalain áttörvén, oly térre léptek, hol vallásos öntudatokra nézve az ész és tudomány korlátlan hatalma másként, mint rombolólag nem hathat; mert a minek constatalása isteni tekintély számára hagyatott fen, azt semmi más hatalom nem rendezheti. A vallásos öntudat másként áll szemközt észszel és tudmánynyal az isteni tekintély határain belül, és másként azokon kívül. Mint a hogy a szem a valamely pontról jövő kupsugaraknak a fősugárral egyesítése által azon pont képét elötünteti; ellenben, ha a kupsugarak folyvást csak széttartólag mennek s a fősugárral sehohsem egyesülnek, a tárgy képe a végetlenbe vesz el: ugy ész és tudomány a vallásos öntudat adatait csak az isteni tekintély határvonalai között képes biztos és határozott képpé rajzolni le a lélek tükrén; mig ellenben az azon határokon tul a vallásos öntudat mozzanatait azoknak végetlenbe

szétszórása s egyesíteni nem tudása miatt, megfelelő képpé soha sem alkothatja meg.

Innen van, hogy a prot. orthodoxia körében, a helyes néz pontba igazított ész és tudomány nem ellensége a vallásnak, sőt eszköz annak mélyebb, áthatóbb és boldogítóbb felfogására nézve. Ellenben a moderneknél mindkettő félelmes ellen gyanánt jelentkezik, mely minden lépéssel rombolja a hit birodalmát és torturálja az egyén vallásos öntudatát, a nélkül, hogy annak vágyait kielégíteni s betölteni képes lenne.

A reformációnak is meggyült volna baja az észszel és tudománnyal, ha fel nem állítja a vallás terén az irás isteni tekintélyét s meg nem vonja azzal a határvonalat, és ki nem jelöli meddig és ne tovább!

Csak így lehet a fenyegető szélsőséget kikerülnie s az egyházat a meredély szélén biztosan megtartania.

A modernek küzdenek, próbálkoznak. Komoly, őszinte szándékukat kétségbe nem vonom; ők igyekeznek a belső meghasonlás elenyésztetésén. De sem vallásos tudatukat megtagadni, sem azt a tudománnyal öszhangzásba hozni nem bírják. Ők oly térre léptek át, hol az ész és tudomány teljesen uralkodni kíván vallásos öntudatuk felett, és akarátjuk ellen is készíti őket a tovább menetelre. Borzad lelkek a következetesség szakadatlan láncolatán tovább-tovább ereszkedni; de megállapodás számukra nincs, mert nincs mihez biztosan fogódzaniok. Az ész és tudomány kezdi magát rajtuk megboszszulni, mivelhogy vallásos öntudatukat, a hit birodalmából, az isteni tekintély határvonalai közül kihozták a tudás mezejére. Nekik nem kellett a régi revelatio; de borzasztó rájuk nézve az ész és tudomány revelatioja. Bármennyire akarják is magukat a vallás kenetes szavainak hangoztatása s a vallás-erkölcsiség fontosságának emlegetése, valamint a vallásosságának bölcsészeti elvekkkel támogatása által megnyugtanni: füleiket teljesen el nem zárhatják a fenyegető moraj hallásától, melyet az ő új revelatiojuk vallásos öntudatuk ellen a zavaros mélységből feléjük hangoztat. Történelmi ítézetők gazdag eredményeire szeretnek büszkeséggel hivatkozni: de nem

drága áron vannak-e azok általuk megvásárolva, midőn azokkal ők inkább csak kételkedni, mint a természet-feletti hívésének boldogító hatását érezni tanulták meg? Ugy vannak ők mint az a tárcaíró, ki valamely műelőadás megbírálására lévén kiküldve, ezen kiszabott foglalkozási iránya miatt, annak szépségét is legföllebb csak szakadozott töredékekben élvezheti. Sőt az ítézet iránti kiváló hajlamuknál fogva, a modernek nagy része a vizsgálódás terén meg is szünt már a vallással vallásosan elbánni; a mint hogy napjainkban már csaknem nagyobb kegyeletet tanusítanak a történet kedvelő barátok egy 2—3 száz éves poros okmány iránt, melyben tán csak az akkori élelmicikkek ára van futólag feljegyezve, mint némely modern theologusaink a biblia iránt. — És a modernek az orthodoxiát kárhóztatva kiáltozzák, hogy a vallás nincs összhangzatban a tudománnyal?! Mivel ők a hit mezején a tudás fájának tiltott gyümölcséből kívánnának enni s a hit elvont igazságainak részletei felett lebegő szent fátyolt is lerántani óhajtanák: ezért a vallás terén mindent értelemszerűsíteni akaró munkájokkal mindenütt fennakadnak s kénytelenek tapasztalni, hogy minél feljebb repülnek, annál jobban szédülnek!

Még most szerencsések, hogy a prot. orthodoxiához vehetik hátukat; hogy még lábuk a tényleges egyház talaján áll: de miként fogják majd magukat érezni, ha ez a talaj talpuk alól elkopik; ha a teljes irás Istentől ihletett volta helyett, a biblia kezeikben csak egy mondakör és bizonytalan szájhagyomány összevisszahányt előterjesztésévé lesz, mely a nagy munkába kerülő fordítási revisiot sem érdemli meg; és hogy ha a világüdvözítő s közbenjáró Jézus Krisztus előttük, a sok kapós renániák után, legföllebb egy oly homilétává sugorodik össze, ki elég ügyes volt oda csürni csavarni a dolgot, hogy a mózesi törvényből egy kö nem maradt a másikon, még is elhitette a zsidókkal, hogy abból egy jóta sem veszett el?! Pedig már a modernek közül többen ily új evangyeliomot is kezdenek hirdetni!

Még eddig a modernek közös ismerve csak az, hogy ők a biblia isteni tekintélyén tultették magukat s különféle változatokban hirdetik, hogy a vallás mostani alakzata a tudománnyal össze nem fér. Jól van; legyen az ő kijelentésök az ész és a tudomány: de ne kecsэгtessék magukat, hogy az ő tényleges keresztyénségtől elszakított speculativ-bölcsészii vallásuk sokáig ki fogja állani az ész és tudomány bírátát, és hogy az ő bibliai Krisztus helyett egy homileta Krisztusra építendő új egyházuk sok század viharát fogja átélni! A szép szavak, ékes beszédek, a vallásról való patheticus ömlengések és bölcsészii elmélkedések egy ideig, az ujság ingerénél fogva, kapósok lesznek; de a tényleges keresztyénség helyét nem fogják pótolni s rövid pályafutásuk után az ész és tudomány elkopott szüleményeinek lomtárába kerülnek. Hiszen már most is a felekezetenküli szabadelvűek nagyon ósdiaknak kezdik a moderneket tekinteni s nyíltan mondják, hogy az ő nézetök a tudomány vívmányaival épen úgy össze nem fér, mint az orthodoxoké; sőt, hogy míg az orthodoxokkal legalább tudja az ember hányadán áll, a modernek csak kacérkodnak a kor irányával, az ész és tudomány irányában csupa diplomatiát csinálnak a vallásból, magasztalják a tudományt, ócsárolják a vallás eddigi alakzatát s nem mondják meg még is, hogy sajátképen mit akarnak; csak azt sejtetik világosan, hogy a társadalmat ők is szolgálatba akarják hajtani, igaz, hogy újabb köntösbe öltöztetendő, de azért csak a régi szellemű vallás szolgálatába! Így beszélnek már is ellenök a confessionslos-ok.

Az bizonyos, hogy a modernek ha megmondták is, mit nem akarnak, de azt még szorosabban nem körvonalozták, hogy hát mit akarnak. Még a vallásanyag feldolgozásához, a vallás tartalmának rendszeres összeállításához hozzá sem fogtak, sőt a vallás tárgyi elvét sem határozták meg; hanem csak annak alaki elve körül tapogatóznak s itt is az általános phrasissok sáncain tul csak egy két előharcosuk lépett ki. A prot. orthodoxia nem gátolja őket nézeteik szabad formulázásában. Mondják el, hogy a régi alap elvetésével, mint gondolják ők a vallást az észelvűség alapján felépíteni; mutassák ki, meny-

nyivel lesz az a mostaninál jobb, boldogítóbb és maradandóbb vallás; jelöljék ki, hogy a vallást miben és mennyiben kell az észszel és tudománynyal egyeztetni, lehetőleg úgy, hogy abból az oltár szentségtartójában valami mégis maradjon a levonások és elpárologtatások után is, — bár csak egy kis egyleti gyűlésben is, mindjárt fel fog merülni a vitás kérdés, hogy hát a vallást aztán kinek is, X-nek vagy Y-nak eszével és tudományával kelljen-e egyeztetni?! — de csak egyeztessék, és írják össze, a mit a tudomány, a physica, geologia, physiologia és chemia az új hitvallásos könyvbe a hit tételei gyanánt bejegyezni parancsol. Így aztán azt hiszem, a theologia sem lesz unalmas és hosszú tudomány, sőt megszűnik az tudomány is lenni. A theologiai facultásnak az egyetemen való felállítása felett sem kell majd disputálni. S valóban a modernek magukkal jönnek ellenmondásba, midőn ők azt mondják, hogy a hitvallások gátolják a hitfelekezeti iskolákban a theologia szabad művelését, és hogy a theol. tudományoknak szintugy, mint minden tudománynak szabadon, azaz, a hitfelekezeti álláspontra való tekintet nélkül kell taníttatnia: mégis prot. theol. kar létesítését sürgetik az egyetemen! Hiszen az ő alapfelfogásukból vagy az következik, hogy az egyetemen csak theol. facultás legyen, de sem prot. sem r. catholicus, még csak keresztyén sem, hanem általában csak theol. facultás, mely a brahma, izlam, buddha, konfutse, zoroaster-vallással és a fetisimádással tetszése szerint épen úgy foglalkozhassék, mint a zsidó, vagy keresztyénvallással s ennek is bármelyik denominációjával; — vagy pedig az, hogy miután szerintök a theologiának positiv alapja nincs, miután a vallásban az ész és tudomány a szabályozó tekintély: a theologia teljesen szűnjék meg, mint facultás az egyetemen szerepelni s annak egyes részei olvasztassanak be megfelelőleg a bölcsészeti, történelmi és nyelvészeti szakosztályokba.

Ily belső ziláltságot észlelünk a modernismusban, ha azt csak futólag vesszük is tüneményeiben vizsgálat alá. És ez mind abból származik, hogy az irás isteni tekintélyének alapjáról lelépett s e szerint már kiindulási pontja is hibás.

Már amennyiben a modernek az irás isteni tekintélyét mellőzik: ne csudálkozzanak, ha velök az orthodoxok nem tartanak, és ha azok e tekintetben a r. katolikusokkal, vagy bármely más hitfelekezeti keresztyénekkal, kik az irás isteni tekintélyét szintén elismerik, közös téren találkoznak. E találkozást compromittálónak nem tarthatjuk; hiszen a keresztyénségnek meg van bizonyos közös alapja és közös jelleme is, melynél fogva annak hitfelekezetei között, az eltérő különbségek mellett, bizonyos fokú rokonságnak és egységnek is kell lennie. De valamint a r. katolikusokat senki sem fogja a biblia isteni tekintélyének elismerése miatt protestantisáló iránynyal vádolhatni: úgy a prot. orthodoxia sem római katholicisáns a miatt, hogy a biblia isteni tekintélyének elismerésében a 16-dik század reformatiójának alapján áll s nézete e tekintetben közelebb van a r. kath. egyház, mint a modernek felfogásához. Hiszen az e ponton mutatkozó nézetközösség mellett is ki nem látja a prot. orthodoxia és a r. katholicismus között fenforgó különbséget?!

Oh de, mondhatják a modernek, nem is a biblia isteni tekintélyének elismerése miatt vádolhatók a prot. orthodoxok r. katolikus és ultramontán iránynyal; hanem azért, mivel öök épen úgy, mint a r. katolikusok, a közös iskoláknak nem barátjai s a hitfelekezeti iskolákat kívánják fentartani. Vizsgáljuk meg e kérdést behatólag; hiszen 1868. év óta a modernek közlönye, amely pedig e tárgyra nézve már az újabb időkben jelentékeny színváltozáson ment keresztül, annyiszor foglalkozott azzal s oly kedvenc thémájává tette azt a prot. orthodoxiának rovására, hogy sokan a hitfelekezeti iskola nevének csupa hallatára is, már ultramontanismusnál egyébire nem tudtak gondolni. . . .

Minden hitfelekezetnek érdekében áll az ifju nemzedék vallásos nevelésének saját elvei szerinti eszközlése és biztosítása. Ez érdeken, mint közös alapon, találkoznak egymással a legkülönbözőbb egyházak és vallások is. A r. kath. egyháznak épen oly érdeke ez maga iránt, mint a protestansnak, a nélkül, hogy a miatt azok hitfelekezeti irányának egymástól

eltérő különbsége elenyésznek. A kérdés itt, melynél a vélemények szétágaznak, sajátképen az, hogy a mindegyik egyház hitfelekezeti érdekében álló ezen vallásos nevelés mi módon, mily közeg útján eszközöltessék; mert sajátlag a modernek sem ellenei a vallásos nevelésnek, annak szükségét ők is ismerik, sőt az idő feltűnő jelenségeül, azt most már még a gymnasiumokban is hangosan követelik. Azonban nem hagyhatom megemlítés nélkül, hogy a vallásos nevelés módjára és közegére vonatkozható véleménykülönbségek nem egyenesen, vagy nem csupán a theol. irány különbségéből, hanem inkább az egyéni gondolkozás eltéréséből származhatnak. Mert vannak tekintélyes férfiak a modernek táborából is, kik még hitfelekezeti gymnasiumokat, sőt hitfelekezeti jogakademiákat is sürgetnek; míg ellenben vannak az orthodoxok között is, kik az iskolák községi jellemétől bizonyos feltételek és körülmények mellett, épen vissza nem ijednének. Valóban korlátoznak tekinthető azon megítélési felfogás, mely az iskolai kérdésben a találkozó és eltérő nézeteket csupán a theol. irány egyezéséből és különbözőségéből akarja kimagyarázni.

A protestans egyház eddig kiváló sulyt fektetett alsóbb és felsőbb iskolák birására. A vita azon pont körül forog, átadja-e az azokat most már az államnak, mint a modernek nagy része kívánni látszik; vagy pedig továbbra is megtartsa? Mivel az orthodoxok tulnyomó része még a hitfelekezeti iskolák megtartása mellett nyilatkozott, azért kiáltották azokra a modernek az ultramontán irányzatot. Helyesen, igazságosan-e? mindjárt meggyőződhetünk felőle.

A mit már birunk, annak megtartására mintegy természetből indittatunk. De ha egyházunkat országos törvényeken s százados joggyakorlaton alapuló történelmi előzmény nem serkentené is: vajjon, midőn egyesek is állíthatnak iskolákat, nem kellene-e neki még akkor is, saját érdekéből, az iskola-állitás és fentartás jogával élnie?

A prot. egyháznak nem csupán kulturai és humanitárius, de mindenek felett és legközelebbéről vallás-erkölcsi küldetése van. A kulturai és humanitarius küldetésre nézve igaz, hogy

most már az állam, sok tekintetben fölényesen osztozik és osztozhatik az egyházakkal: de vajjon egyházunk megfelelhetne-e teljes mértékben vallás-erkölcsi hivatásának is, ha a tanításügyet most már kezeiből végkép kieresztené? Ki tudhatja, hogy a megindult állami és tanügyi mozgalmas fejlődés csak pár évtized alatt is minő alakzatot nyer; és a prot. egyház bizhatja-e a maga legszentebb érdekét, mondhatni, létezési feltételét, azon bizonytalan és beláthatlan eredményü fejlődés gyámsága alá? Vajjon nem nyugodtabban várhatja-e ez be a jövőt, ha saját hitfelekezeti alsóbb és felsőbb iskolái megvannak s így a fejlődés irányzásába, érdekeinek szemeltartása mellett, maga is tényezőleg befolyhat?

Én nem tudom azokat, legyenek modernek vagy orthodoxok kárhozthatni, ultramontanismussal, állam iránti szűkkeblőséggel vádolni, kik legalább a jelen viszonyok között, még prot. hitfelekezeti iskolákat akarnak, és a prot. érdekeket csupa községi elemi-, és csupa állami közép- és felsőbb iskolák által fedezve nem látják.

Jól van, mondják a modernek; de az az autonomiához való nagy ragaszkodás, az a békekötések és országos törvényekre való folytonos hivatkozás mégis nincs helyén; — a protestánsoknak segédkezet kellene az államkormányának nyújtaniok s nem oly ellenzéki állást elfoglalniok. Volt komoly eikkiró egyházi lapban, a ki még azt is nagyon beszámította, hogy a prot. lelkészek nagy része political tekintetben u. n. baloldali.

Előre bocsátom, hogy nekem mindig jobban fáj, ha prot. komoly írók tréfát és gunyt akarnak csinálni a békekötések-, és országos törvényekre való hivatkozásból, mint ha valaki azokat tán túl a rendén is emlegeti. Vannak bizonyos nagyfontosságú és ünnepélyes dolgok, minőknek tekintem az őseink által kivivott vallási békekötéseket s vallás- és tanügyi szabadságunk országos törvényeit, melyek a leggyakoribb emlegetés mellett is, tréfa és gúny tárgyaivá nem válhatnak; és ha mégis azokká akarják azokat tenni épen hitfelekezetünk tagjai, nézetem szerint, sem illően, sem megfontolva nem cse-

lekesznek. — Elismerem én, hogy mind a korszellem, mind az államkormány más ma már, mint volt az üldözés és elnyomás századaiban; és hogy az államkormány ma már minden hitfelekezetű honpolgártól méltán több bizalmat és támogatást várhat, mint csak egy évtizeddel is ez előtt: de az egyházra, mint egyházra nézve, a maga autonomiájának védelme, bármily kormány irányában egyiránt kötelesség marad; s ha e tekintetben egyház és kormány között néha differentiák állanak elő: ezt csak könnyelműség nevezheti egyenesen csak az állam jogosult érdeke elleni küzdelemnek. És mit nyert volna egyházunk, mint egyház, ha egészen az állam karjai közé vettette volna is magát; ha a kormány nézeteinek feltétlen szolgálatába állott s valamennyi prot. lelkész kormánypártivá lett volna is? Egyesek, nem mondom, hogy ennek némi hasznát nem vették volna: de egyházunk, mint egyház, épen semmit, sőt veszélyeztette volna önállóságát is. Egyházunknak az állam az igazság mértékénél kedvezőbb mértékkel akkor sem mérhetett volna; és kedvezőtlenebbel most sem mérhet. Igaz, hogy a kormány politicájának minden áron támogatása mellett, tán néhány prot. gymnasium helyett most jobban felszerelt intézet állana; de azok ekkor megszűntek volna prot. intézetek lenni, pedig még nem jött el az ideje annak, hogy azokról bútanul lemondhassunk; a prot. egyház magatartása pedig így sem gátolta a kormányt államintézeteknek tetszése szerint felállításában. A mi a prot. lelkészeknek politicalai pártállásukat illeti: ök, mint honpolgárok tartsanak ez vagy amaz létező politicalai párttal, abba az egyház bele nem szól; az egyház semmiféle irányu politicát nem üz és üzni nem kíván; ha a kormánynak egyház- és tanügyi intézkedései az ő nézetével találkoznak, azokat támogatja; ellenkező esetben pedig, azok ellen védekeznie, önmaga iránti kötelessége. A prot. ortho-doxia, mint ilyen, teljesen kívül áll a politicalai pártokon s ha mégis valaki politicalai érdekek szereplését keresné minden áron az egyházi élet körében is, nagy kérdés, melyik félen fognánk annak kézzelfoghatóbb jeleire találni!?

Azonban, azt mondják a modernek, ha a protestánsok a

felekezeti iskolákhoz annyira nem ragaszkodnak, a kormány könnyebben elbánt volna a klerussal, a r. kath. egyház körében is könnyebben megszüntek volna a felekezeti iskolák s a községi iskoláknak elterjedése s általában az alsóbb és felsőbb oktatásnak teljes secularisálása mellett, a r. kath. ifju nemzedék a klerikalis befolyások alól emancipáltatik s szabadabb irányban neveltetik. Mivel tehát a prot. orthodoxok a községi iskolákat nem pártolták: ez által sajátképen a klerus kezére dolgoztak, — és ez megbocsáthatlan hibájok!

Itt sok kérdések merülhetnek fel, melyek pro és contra egyenlő jogosultsággal vitathatók, és a melyekre egyedül a tapasztalat adhatott volna kétségtelen feleletet. Nevezetesen, kérdehetjük, hogy ha a protestánsok minden iskoláikról lemondtak s magukat teljesen a kormány karjaiba adták volna is, — vajjon a kormány azért akart és tudott volna-e a klerussal elbánni?

vajjon azért a r. katolikusok lemondtak volna-e felekezeti iskoláikról vagy épen kényszerítettettek volna-e az azokról való lemondásra?

vajjon a prot. egyháznak feladata-e, még saját legszen-
tebb érdekeinek kockáztatásával is, a r. kath. ifju nemzedéknek a klérus befolyása alóli emancipálása, nem pedig magának a r. kath. hivek egyetemének; és a klerikalis befolyás megtörhetésének teljesen biztos sikerü és szükségképeni feltétele e a prot. iskolák feláldozása? és

vajjon a prot. iskolák feláldozása mellett, nem nyilhatott volna-e még szabadabb tér a klerus hatalmának és befolyásának, — lett volna-e képes a prot. egyház, iskolák nélkül, a r. catholicismust csak oly mérvben is ellen sulyozni, mint most?

Ezek oly kérdések, melyekre ha a modernek igennel felelnének is, ne vegyék rosz néven, hogy a prot. orthodoxok nemel válaszolnak. Meglehet, ezeknek aggodalmát az idő megcáfolta volna: de vajjon egyházunk hagyhatja-e fedezetlenül vitalis érdekeit, csupán egy könnyen csalódható remény fejében? Hátha azok a prot. orthodoxok jobban számítottak a tényleges viszonyokkal, és körülményekkel, mint a modernek!

A r. kath. egyháznak is; a nevelésügy körül, meg van a maga érdeke, csak úgy, mint egyházunknak s nem lehet kárhoz-
tadni, ha ő is azt a maga körében védni kívánja. A találkozás
itt a hitfelekezeti iskolák közös pártolásában csak az, hogy
úgy a r. katolikusok, mint a prot. orthodoxok egyházi s val-
lási érdekeiket óvva kívánták látni az iskoláknál. — Egyéb-
iránt a prot orthodoxoknak ezen saját tüzhelyünk érdekeinek
védelmére irányzott magatartása nemcsak nem szolgálattétel a
r. catholicismusnak, sőt vég eredményében tekintve, erőteljes
protestatio az ellen.

De tekintsük a kérdést másik oldaláról is.

A fenálló hatalommal való szövetkezés, jól tudom, hogy
sokaknak kedvenc témája, annál inkább, mivel most a mellett
még liberalis színezetben is tűnhetünk fel; de ha a kérdést
csupán a hasznosság szempontjából vesszük is fel; gondolhat-
juk-e hogy mi ez uton a klerus ellenében nagy előnyt vivhat-
tunk volna ki? Ha az állammal való szövetkezésre mintegy
árverés tartatik: a klérus mindig többet tudott volna azért igérni,
mint a prot. egyház; s így e téren a versenyfutásban nem mi
leszünk a győzők. Mert a klerus politikáját aki csak kissé ismeri
is a gyakorlatból, az tudhatja, mily szemes elővigyázó,
és ha kell, mily merész is az egyszersmind; mily könnyen tud
az, ha céljának kivitele úgy kívánja, mintegy commandószóra
egyszerre, bármily iránynyal és párttal, az absolutismustól
kezdve a social democratáig kezét fogni. A fenálló hatalom
pedig a szövetkezésnél mindig azon ajánlkozó társnak adja az
előnyt, kivel ő hatalomban, befolyásban, tekintélyben és gaz-
dagságban többet nyerhet. A prot. egyház a fenálló hatalom-
mal szövetkezve, annak nem szövetségese, hanem csak szol-
gája lett volna.

A klérus s általában a r. catholicismus életszivósságát és
befolyási képességét sem kell kicsinyelnünk. A prot egyház a
klérus hatalmának teljes megtörésére meghozhatja a maga
részéről a legnagyobb áldozatot: de ha magát feláldozná is, a
klerus hatalma és befolyása azért vele együtt ki nem szenved-
ne; az őt bizonyosan túl fogná élni. — Hiszem, vannak a

modernekek között, kik minden prot. hitfelekezeti alsóbb és felsőbb iskolát kész szívvel feladnának azon árért, hogy a r. katolikusoknak se legyenek hitfelekezeti iskoláik; sőt késznek lennének arra is, hogy a hitfelekezeti vallástan egészen kiküszöböltessék az iskolákból s annak tanítása csupán a confirmatoria készítés rövid idejére szorítottassék. De gondoljuk-e, hogy ily pactum mellett mi lennénk a nyertesek? A klerus még így is fogna mindig elég módot és alkalmat találni a hitfelekezeti tudat élesztésére; ő a r. kath. dogmáknál fogva így is tudná befolyását az egyház tagjaira érvényesíteni s az ifju nemzedék vallásos nevelését irányozni.

A prot. ifju nemzedék nagy része pedig hitfelekezeti tudat és sajátképeni vallásos nevelés nélkül nőne fel s tágas tér nyílnék a r. catholicismusnak hódításra a prot. egyház parlaggá vált mezején. A r. catholicismus s azzal együtt a klérus csak a hívő, de nem a modern protestantismustól fél; azok a protestánsok, kikben a vallásos és hitfelekezeti tudat elhomályosult, vagy a kik a bibliai alaptól eltérve, a rideg észelviség alapján akarnak vallást és egyházat szervezni, ránézve épen nem veszélyesek. Innen van, hogy a r. kath. papok legbutalanabbul a prot. tanult osztálynak azon tagjaival társalkodnak, kikben a prot. hitfelekezeti és egyháziasság legkevesebb kifejezést nyert. Mi protestánsok mind elliberálisodhatunk, vallási és tanügyi kérdésekre nézve a legszélsőbb tuzókkal kezert foghatunk, magunkat s érdekeinket feláldozhatjuk: de a r. catholicismusnak és a klérusnak hatalmából azzal csak egy tégladarabot sem fogunk kimozdítani. A r. katolikus a vallástanítással, ha akarja, igen hamar készen van; a r. katolikus képeztetés egy kereszttetés és térdepelés, vagy egy üdvözlet megtanításával s a papirend tekintélyének elismertetésével azonnal meg van s ennyi is elég a soha nem iskolázott, vagy iskolában vallásra nem tanított egyénben is a r. katolikus hitfelekezeti tudatot sirig élenken fentartani.

Protestánsná nem lehet csupán a confirmatiói tanítás rövid ideje alatt bárkit is elegendő képen képezni; arra huzamosb képeztetés, mondhatni prot. életlevegőben való házi és iskolai

forgolódás kívántatik. Innen van, hogy egy nem iskolázott, vagy hiányosan iskolázott protestáns egy hasonló képzettségű r. katolikus ellenében, ki azonban a csupa templomi szertartások csatornáján is vallásáról magának nem esekély tájékozottságot szerez, rendesen hiányban van s ez utóbbi fogamarrá vallásos meggyőződésével és ismeretével befolyást gyakorolni.

Igen, mondják erre a modernek, ez így lehet az iskolázatlanokra nézve; de nem úgy van a prot. műveltekre nézve. Elhiszem, sőt magam is határozottan állítom, hogy nem úgy van azon prot. tanultakra nézve, kiknek műveltsége nem csupán a világi tudományok, de a prot. hitfelekezeti kifejtett tudat adataiból is áll. De amely prot. ember vallási műveltsége csak abból áll, hogy ő saját egyházának tanaira mitsem ad, az a legelső támadásnál zsákmánya a r. katholicismusnak. Példákat tudok, hogy iskolázott, magát műveltnek tartó protestáns, ki azonban tán mióta confirmáltatott és gyermek korában urvacsorált, áhitat kedvéért a templom küszöbét is alig lépte át, és a ki vallási tekintetben a szabadelvűek közé számítá magát, vegyes házasságra lett lépésénél, az általa ismert országos törvény ellenére, a plébánus kívánata folytán, tán csak hogy hitfelekezetiesnek ne láttassék! minden születendő gyermekeit a r. kath. egyháznak átajánlotta. A nem hívő protestáns vagy már saját személyében is, vagy legalább maradékaiban kandidatus tagja a r. kath. egyháznak. Egyébiránt nézetem szerint, nagyobb nyereség az emberiségre nézve, ha az ilyen, szabadelvűsködő hánykódásai után, legalább a r. kath. egyház kebelében talál megnyugtató révpártot, mintha a prot. egyház kebelében örökre csak kételyeivel küzdene és háborgatna másokat.

És mégis a prot. orthodoxokat, kik a vallásos nevelést s azzal együtt egyházunk érdekét, a hitfelekezeti iskolák fentartása által, a romanismus ellen kívánják biztosítani, vádolják ultramontanismussal, a r. katholicismus kezére való dolgozással!

S még egy pontot kívánok e kérdésnél kiemelni. Közön-
 PROT. EGYH. ÉS ISK. FIGYELMEZŐ.

séges a modernek azon hiedelme, hogy a községi s állami intézeteknek nincs és nem lenne felekezeti jellege, és hogy azok inkább a protestans szellemnek terjedésére szolgálnának. Nem mondom, hogy kivételesen a községi s állami intézetek közül ilyenek nem akadnának; de azok előbb-utóbb általában, a jelen viszonyok között, romanisticus jellemüekké válnának. Ez nem hiu ráfogás, nem is ijeszteni akarás, hanem az adott viszonyokból folyó természetes következtetés. Országunk népességének többsége r. katolikus, — a gazdagság, fény és befolyás a klérus kezében van, — társadalmi életünk irányadó magasb köreiben mindenütt r. kath. szinezet és jellem, — az uralkodó bonton nem a protestáns, hanem a r. kath. iránynyal és szellemmel vág össze: mindezeknél fogva nem beteges képzelődés agyréme azon állítás, hogy ha minden hitfelekezeti iskolák megszűnnének, a községi és állami intézetek általános jellegévé, a jelen viszonyok között, bizonyosan a r. catholicismus nőné ki magát.

Midőn tehát a prot. orthodoxok iskolai autonomiájukhoz ragaszkodnak s hitfelekezeti alsóbb és felsőbb iskoláikat fentartani kívánják: a prot. egyháznak nem épen helytelenül felfogott érdekéből cselekesznek s bár a klérussal e tekintetben egy alapon állanak is az állammal szemközt; de nemcsak nem azoknak malmára hajtják a vizet s nemcsak nem tesznek államellenesen, sőt a romanismus ellen emelnek védváraakat s az állam érdekének tesznek szolgálatot épen úgy, mint a hogy a reformátio idejében is a witterbergi, genfi és heidelbergi prot. hitfelekezeti iskolák bizonyosan nem a romanismus javára és szolgálatára s nem is az állam közművelődési érdeke ellen állítottak fel.

Miután így a modernek egyik fővadját igazi értékére reducaltuk, hátra van azon másik kérdés gyökeres megvizsgálása, hogy a prot. orthodoxia mennyiben felelős a bajor anyakirályné Mária r. katholizálásáért s általában mennyiben vezet az, mint ezt a modernek hangoztatni szeretik, a r. kath. egyház oltárához.

Bár a bajorországi prot. orthodoxia, melynek élén Harlesz és Burger áll, az egyház és a tanítói hivatal fogalmára nézve az ó lutherismus állásához ragaszkodik, és sok sentimentalis elemekkel s ehhez alkalmazott kultuszszal van is egybekötve: de synkretisáló iránynyal épen nem vádolható, sőt a confessionalis határvonalat a r. kath. egyház irányában élesen meghuzza; a mint hogy Harlesz a bajor ultramontanismus ellen folyóiratot is szerkesztett. Tehát a külsőségekben látszó közelség mellett is, a bajor prot. orthodoxia és a r. catholicismus között tátongó a hézag a tanra, a belsőre, a szellemre nézve. Azért a prot. orthodoxia Bajorországban sem nevezhető a r. káth. egyházba átvezető hidnak.

Aki csak a külsőségekben mutatkozó rokonság által hagyja magát vezettetni s a belső különbségre reflectálni nem tud, arról eltávozás esetén el lehet mondani, hogy „tőlünk mentek ki, de nem közülünk valók voltak.“ A kit csak az alakzatok kötöttek valamely egyházhoz, vagy azokra való tekintetből lép át egy elvileg különböző testületbe, az az előtt sem völt azon társulatnak teljes tagja s annak áttéréséért előbbi egyháza nem felelős.

Ha a bajor prot. orthodoxia lejtő volna a r. kath. egyház felé: akkor azon Harlesznek, Burgernek és másoknak már régen oda kellett volna lecsuszniok: de ök, ha némely külsőségekben a r. kath. egyházhoz közeledtek s a reformatio hevében elhányt némely rendtartások széttört darabjait felszedgették is: a reformátio határválasztó hitelvénél fogva mindig élő protestatiót képeznek a r. catholicismus ellen s abba leendő beolvadásuktól tartanunk nem lehet.

Ott, a hol synkretistikus nézetek az uralkodók, a hol az tanittatik, hogy a vallás alaptanaira nézve a hitfelekezetek egymással megegyezvén, a fenforgó különbségekre, mint mellékes dolgokra tekinteni sem kell; ott, a hol a Döllinger universaliskodása a szabadelvü látszat kedvéért kapós, és a hol vallási egyletek alakulnak a különböző hitfelekezeteknek közös befogadására; ott, a hol tehát uralkodó nézet a confessionalis különbségekre mit sem adás: egyedül ott könnyü, ese-

kély fontosságú ok és érdek mellett is találni lejtőt, átvezető hidat egyik egyházból a másikba; ott könnyű minden nagyobb lelkiismereti fontolgatás nélkül, akár az összes ker. világ valamennyi hitfelekezeteit végig sétálni. De a hol a felekezeti váltanokra, mint a bajor prot. egyházban is, súlyt fektetnek, és a hol a protestantismus folyvást harcot visel a romanismus ellen: ott a prot. orthodoxyát a r. kath. egyház kezére való dolgozással vádolni, legalább is tévedés. Épen ezért a bajor prot. orthodoxya méltó önérzettel utasította vissza a Mária át-téréséért való felelősséget.

A hazai prot. orthodoxyáról pedig, melynek rövid jellemzését cikkem elején adtam, még kevésbbé lehet *crassa ignorantia* nélkül mondani, hogy az a r. kath. egyházba való áttérés utját egyengetné.

Ha a modernek azon kifogást teszik, hogy a hazai prot. orthodoxya nem az, aminek általam leiratott: erre csak azon feleletem van, hogy minden vallás irányának meg kell hagyni azon jogát, hogy saját követői által határozassék meg. Én azt hiszem, elvtársaim kifogást tenni nem fognak a prot. orthodoxyának általam tett leírása ellen, az én lelkemben legalább annak képe a lerajzolt vonásokban él. Az önmeghatározás joga illeti a modernismust is. Ha rosszul fogtam volna fel azt, szívesen veszem, ha e tekintetben hibás nézetem a modernek által kiigazittatik. De mivel ők irányukat eddig inkább csak negatív oldalról ismertették s magukat inkább csak általános kifejezésekbe burkolva szokták transparenssekké tenni: róluk és irányukról az általam előadottnál biztosabb ismertetést nem tehettem.

A hazai prot. orthodoxyáról szólva, minden habozás nélkül elismerem, hogy az a r. kath. egyháznak közelebbi szomszédságába esik, mint a modernismus, mely a romanismussal legfeljebb csak a szélsőségek sajátosága szerint érintkezik. Azonban merőben alaptalan azon felfogás, mintha a hazai prot. orthodoxya ezen szomszédságnál fogva átvezető hid volna a r. kath. egyház keblébe. Legyen az hid; de akkor ne feledjük el, hogy az nem oda, hanem onnan elvezet. Így vezette el az r. kath. egyház kebeléből ref. öseinket s velök együtt a hívők

millióit; így vezet el az onnan ma is számos egyeseket egyházunk kebelébe: míg ellenben tőlünk, hazánkban, tudtomra oda senkit sem vezetett át. Ha az a prot. orthodoxia a r. katholicismushoz átvezető hid volna: annak az egykori Meliusnak és elvtársainak, a mi hitőseink legnagyobb részének mind a r. kath. egyház keblébe kellett volna átolvadniok. De a prot. orthodoxia mint hajdan, úgy ma is, nemesak visszatart a r. kath. egyháztól, de onnan felől legerősebben vonz is.

A tapasztalatom körében előfordult példákat tekintve, nem tudok egyetlen esetet sem, hogy valódi prot. orthodox, hazánkban akár r. katholizált, akár a vegyes házasság csatornáján, egyházának jogait könnyelműen feladta s gyermekeit, kiket a törvény értelmében a maga vallásában nevelhetett, a r. kath. egyháznak átengedte volna. Áttért vagy gyermekeinek vallására nézve egyházának jogait feladta az oly protestáns, ki iskolázatlan maradt s vallásának elemeit sem értette; vagy a ki a vallásban csak a külsőségeket tudta méltányolni s sentimentalis hajlamai után indult; vagy a ki a vallással sajátképen nem sokat törődött s azt mondá, mindegy protestánsnak vagy r. katolikusnak lenni, mindnyájan egy Isten teremtményei vagyunk, és így választhatjuk azon hitfelekezetet melylyel helyzetünk külső érdekei leginkább összeillenek; és csak legkevesebben valának olyanok, kik azért hagyták oda egyházunkat, mivel a r. kath. vallás tanainak igazságáról jobban voltak meggyőződve. Oly példát azonban nem tudok, sőt nem is képzelhetek, hogy protestáns, r. katolikusá azért lett volna, hogy az orthodoxia miért lábatlankodik egyházunkban, és hogy ennek credoja, a biblia félreszorítása s a symbolicus könyvek eldobása mellett, miért nem a modernismus?

De ha a prot. orthodoxia lépvessző volna a r. kath. egyház számára, akkor annak a modernismusnak kellene valami varázs vonzerővel birnia egyházunk népességének szaporítására. S mit tapasztalunk? azt, hogy az a r. katolikusok között egyházunk részére még legkissebb hódítást sem tön. A modernismus harsány hangon hirdeti lételét, karjait is nyitva tartja minden hitfelekezetűiek befogadására: és ime még nem

tapasztaltuk, hogy azon r. katolikusok közül is, kik a klerus hatalma ellen ellenzékét képeznek s a pápai csallhatlanság elvét maguk között kárhoztatják, és akik magukat még prot. egyházmegyék tanács biráivá is meghagynák választatni, sőt prot. célokra olykor olykor adakoznak is, — csak egy is lépett volna át egyházunkba.

Igy áll a dolog a tapasztalat kérlelhetlen ítélőszéke előtt; pedig a tapasztalati tényekre ott, ahol azok a prot. orthodoxia ellen fordíthatók, a modernek mindig kiváló nyomatékkal szoktak hivatkozni.

Egyébiránt a legtöbb esetben nagyon bajos az áttérések valódi okát meghatározni; mert az legtöbbnyire az áttértnek egyéniségében gyökerezik, úgy hogy ugyanazon ok, mely X-et r. katolizálásra bírja, Y-t meglehet, az attól való teljes elidegenedésre határozza. Tartózkodni kell tehát az egyes áttérésekért, csak úgy könnyen, magát az egyházat s annak valóságrendszerét feleletre vonni; mert ha az egyház tán néhány egyesek megtarthatásáért változtatást tenne vallásrendszerén, meglehet, hogy azzal sokkal nagyobb contingentia megmaradását veszélyeztetné.

Ha különben a történelmileg nevezetes egyének r. katolizálásának okait keressük, azokat a történészek felfogása szerint egészen másban, mint a prot. orthodoxiában találhatjuk. Winckelmann (1754-ben) és Stolberg (1800-ban) egészen az u. n. prot. felvilágosultság hatására katolizáltak, még pedig amaz teljes vallási közöny mellett a r. katholicismus művészeti nagyszerűsége által mintegy elbűvölve; emez pedig amiatt, hogy a prot. rationalismus megritkított légkörében többé lélekzeni nem birt. Schlegelt, Müllert, Hallert, Hahn-Hahn Ida grófnőt és egyebeket is, nem a prot. orthodoxia, hanem amiatt sodorta a romantika a római egyház kebelébe, mivel a prot. egyházban uralkodóvá lett észelvőség nem birta őket többé vallási tekintetben megnyugtatni és kielégíteni. Általában a mélyebben vizsgálódó előtt nem titok, hogy az ily áttérések, valamint másrésről a prot. egyházban néha-néha felmerülő romanisticus irány és színezet, nem mint a prot. ort-

hodoxia kifolyása, hanem mint a modernismus, rationalismus által előidézett természetes lélektani visszahatás mutatkozik.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a prot. orthodoxia egyáltalán nem üt zajt egyeseknek, legyenek azok írók, művészek vagy fejedelmek, akár ki — akár belépéséből. Szerinte az egyháztagek nem világi rangjuk és állásuk, hanem hitök teljessége szerint számítanak s Mária bajor anyakirályné kilépésével is a prot. egyház csak egy taggal kevesbedett. Az ő r. katholizálását társadalmi állása feltünővé teheti, úgy hogy arról távirati sürgönyök és hírlapi cikkek szólhatnak; de tekintve magát az áttérés tényét, az semmivel sem fontosabb, mint midőn egy bajor falusi földműves r. katolikusból protestánsná lesz. Sőt prot. orthodox felfogás szerint, egy közönséges embernek, kiről a hírlapok hallgatnak, a lelki üdv őszinte kereséséből hozzánk csatlakozása, Isten országában fontosabb esemény, mint Hahn-Hahn Ida grófnőnek csupa romantikából a r. kath. vallásra lett áttérése. S ha a modernek lapja Mária bajor anyakirályné áttérése felett nem vezércikkez s ez áttéréseből ferde alaptalan állítást, a prot. orthodoxia rovására, nem következtet: bizonyosan ha egyszerű tudomásul vettem volna is, mint napi hirt, de azzal e helyen most nem foglalkoznám még akkor sem, ha Mária fejedelemlő nem tőlünk, hanem hozzánk tért volna is át. Így azonban foglalkoznom kell az ő áttérésevel, az alaptalan állítás helyreigazítása végett.

A bajor anyakirályné áttérése magában véve még többet nem bizonyít, mint azt, hogy ő a r. kath. vallásnak magára nézve előnyt adott addig követett prot. vallása felett. De ezzel még constatálva nincs sem az, hogy a r. kath. vallás helyesebb a protestánsnál, sem az, hogy Mária az ő addigi vallását a prot. orthodoxia, és nem inkább a prot. egyházban létező más theol. irány miatt hagyta és hagyhatta el. Egyedül az ő lelkiismerete mondhatná meg, mi ok indította őt ezen lépésre, —

vajjon a gyermekeivel egy hiten lenni ohajtás-e, vagy a női természetnek romantika felé gravitáló hajlama?

vajjon politicalai tekintet-e, melyért a nők családjuk érdekében sokszor nagy áldozatra is készek, vagy talán azon kö-

rülmény, hogy a bajor udvar családi körében, protestans volta mellett, feszélyezve érezte magát?

vajjon a Münchenben uralkodóvá lett művészet-kultusz-e, melynek befolyásától ott magát a prot. kedély sem szigetelheti el teljesen, — vagy csak a r. kath. körben forgolódás megszokottsága, vagy épen belső meggyőződés? és — vajjon azon körülmény-e, hogy a Harlesz-féle orthodoxia megbarátkoztatta őt a r. kath. formákkal és tanokkal, — vagy pedig, hogy a prot. modernismus magától a protestantismustól is elidegenítette?

vagy tán a Döllingerféle universalismus, vagy pedig más hozzávetésünkön kívül eső tényező? ki tudná ezt biztosan meghatározni! Azt azonban bárki beláthatja, hogy ha az ő lélkét még a bajor prot. orthodoxia sem elégithette ki, még kevésbbé elégítette ki a prot. modernismus; és hogy ha a prot. bajor egyház, az orthodoxia elvetésével, a modernismus zászlója alá áll, egygyel több érv szólhatott volna az ő romanizálása mellett.

De miután az ő áttérésének egyéni okát biztosan nem tudhatjuk, vegyük fel annak kimagyarázására a legnemesebbet, a belső meggyőződést. Ha ebből tette áttérését: a prot. orthodoxia, mely az egyénben a lelkiismeretszabadságot mindig tiszteli, csak azt mondja, hogy következetesen cselekedett, midőn egyéni hitével egyezőbb egyház kebelébe lépett át s ez által lelkiismerete követelésének eleget tett. És midőn a prot. orthodoxia így gondolkozik, sem Mária r. katholicizálása miatt nem veri mellét a mea culpaival, sem nem fogja magát kárhoztatni, ha tőle az ellenkező szárnyon is, a szélső elemek egy egészen más régió körébe átszakadnak.

Nincs oly elv, melynek jobbra és balra szélsőséges kinövései nem volnának. Azok a szélsőségek disponálva vannak a különválásra, — ennek bekövetkezése csak az idő és körülmények kérdése; de azon szélsőségeknek valamint keletkezéséért, ugy neta'áni különválásáért is soha sem maga az elv, mely középen áll, a felelős. Így áll a prot. orthodoxia is két szélsőség között szilárdan. E két szélsőség egyikének meredé-

lyén vált le a prot. egyháztól Mária; — hogy a másik szélsőség meredélyén lebegő elemek hova fognak kiválni s micsoda alakzatot fognak nyerni? ez az ő dolguk: de azt hiszem, hogy a prot. orthodoxia sem az egyik, sem a másik szélsőség változási irányát nem követendi, hanem mindkettő ellen tényleges protestatiót fog maradandólag képezni.

A prot. orthodoxia, a lelkiismeretszabadság elvének tisztelésénél fogva, magában véve, sem az egyik, sem a másik irányban lehető kiválást alakilag nem hibáztatja; hibáztatná csak akkor, ha az a lelkiismeret ellenére történnék, valamint nem helyeselheti azt, ha valaki bármely egyház körében, meggyőződése ellenére most, midőn azt szabadon követheti, tán csak külső illemből, vagy épen hivatali lekötöttség érdekében, megmarad.

A bajor anyakirályné, feltehetjük róla, hogy meggyőződésből tért a r. kath. vallásra. Ha ez így van: nem kicsinyeskedés-e a modernismus részéről, azt vitatni, vajjon annak a prot. orthodoxia volt-e az oka? Ha Mária meggyőződésből lett tagja a r. kath. egyháznak: áttért volna, ha a müncheni prot. templomban Harlesz mindég u. n. „korszerű“ beszédeket tartott volna is. Hogy aztán azon meggyőződés micsoda tényezők közrehatása mellett fejlett ki ő benne: ezt még kevésbé számíthatja ki közülünk bárki; mert a lélektani erők működése be nem látható mélységben történik, és arról maga az illető egyén is sokszor nem képes magának számot adni.

Meglehet, a modernek úgy fogják fel Mária áttérését, mint a bajor prot. orthodoxia által kifecamított ész ballépését; mert közülök sokan a maguk táborán kívül józan ép felvilágosultságot feltenni sem akarnak s azokat, kik álláspontjuknak nem barátai, hajlandók vagy korlátolt elméknek, vagy képmutatóknak tekinteni. Ez nagy tévedés. Mert nem valamely nagy elfogulatlanság, vagy mély belátás kivántatik annak beismerésére, hogy valamint prot. orthodox, úgy r. katolikus, vagy bármely más hitfelekezetű lehet valaki vakhitőség és képmutató színeskedés nélkül is. Szomorú dolog volna, ha már valaki prot. orthodox, vagy r. katolikus lelki vakság vagy képmutatás nélkül nem lehetne, és így ha a most fen-

álló egyházak, azon választottakon kívül, kik magukat moderneknek nevezik, de akik még szintén a hitfelekezetek kebelében vannak, mind ily kifícamodott lelkekből állának! és szomorú dolog, ha valaki a másokról való gondolkozásban már a pessimismusnak ily fokáig sülyedt! Bizony ez nem kisebb mértékű kifícamodása a léleknek. . . .

A ki csak a maga lelki világának volt is figyelmes észlelője, tapasztalhatta, hogy lelkének hangulata, annak alapérzülete mellett is, a különböző benyomásokhoz képest, mily sokszor változik, úgy, hogy a mire benne egy bizonyos lelki hangulat mellett, meggyőződés és elhatározás nem képződött, az nála ugyanazon ész logikai gondolkozása és ugyanazon tudományos ismeret készlete mellett is, a lelki hangulat megváltozásával, sokszor, még pedig maradandólag megszületett. Ha ez így van egy embernél is, mennyivel inkább fordulhat elő a különböző egyéneknél. Az egyének már alapérzületöknél fogva is annyifélek, a hányan vannak; hátha itt még számításba vesszük a lelki hangulatnak egyénileg lehető módosulásait: mennyire sokszorozódik meg itt a különféleség! És mégis sokan a lélektani világban az inductív módszer alkalmazásával mindent biztosan vélnek kimagyarázhatni; azt gondolják, hogy a mely tüneménynek az ő lelki világukban ez vagy amaz indok szolgál alapul, az valamennyi ember lelki világában más indokból nem származhatik! Hibás elmélet. Megengedem, igaza van ez vagy ama modernnek, midőn ő egyéni viszonyát a hitfelekezeti tanfogalmak irányában akként határozza meg, hogy ő a prot. egyház kebelében, annak hitrendszerére nézve, nem lehet más, mint vagy forradalmár vagy képmutató; sőt még abban is igazat adok neki, ha azt mondja, hogy mindazok, kik vele egyenlő gondolkozási iránynyal, egyenlő ismeretkörrel és lélekhangulattal birnak, és így a kik vele egyenlő behatások alatt is állnak, a prot. hitfelekezeti tanok és symbolicus könyvek, mennyivel inkább a r. kath. tanrendszer irányában nem lehetnek egyebek, mint vagy forradalmárok, vagy képmutatók: de már csak abban is tévesztene, ha azt állitná, hogy a modernek mindnyájan, kikkel pedig gon-

dolgozása irányba találkozik, vele egyenlő mértékben forradalmárok vagy képmutatók; mert még a közös elv és közös kiindulási pont mellett is, az egyéni különféleség kifejezésére száz meg száz lehetőség foroghat fen. Még kevésbé állhat meg a legközönségesebb logikai szabály szerint is azon következtetés, mintha értelmes, művelt, a tudomány fejlődésével ismerős ember nem lehetne hívő a prot. orthodoxia, vagy a r. katholicismus alapján; vagy pedig, hogy ha mégis hívőnek látszik, akkor képmutatónak v. lelki vaknak kell lennie. — És mégis ilyenféle logicitlanság nyilvánítását lehet hallani a modernnek körében akkor is, midőn gyüleseznek! Más egyéniség, más gondolkozási irány, más körülmények behatása, más foku ismeretkör, más hajlam, stb. — a mik pedig a különböző egyéneknél mindég különböző vegyületben jönnek elő: és azonnal más látkör, más nézpon, más felfogás, más meggyőződés és elhatározás; következőleg más egyéni viszony is akár a r. kath. akár a prot. egyház fenálló tanaihoz, anélkül, hogy forradalmárság, képmutatás, vagy bornirt fejűségen kívül egyéb választás ne lenne. A léleknek a hit tárgyairól nyert meggyőződése egészen más megítélési szempont alá esik, mint midőn valakinek a mennyiség- v. természettan, a földisme v. földrajz körébe vágó tudalmáról van szó. Én legalább, valamint tudok feltenni az ellentáborból is oly férfiakat, kik a hitfelekezeti tanok reformálásának sürgetése mellett is, még nem forradalmárok; és így a kikkel még a 16-dik századbéli reformatio alaki és anyagi elve alapján, a hazai prot. orthodoxok is, saját elvök sérelme nélkül pactálhatnak: úgy nem kételkedem afelől sem, hogy mind a r. kath. egyház, mind a prot. orthodoxia tagjai között sokan vannak, kik a régi alaphoz meggyőződésből ragaszkodnak, anélkül, hogy lelki vakok, a világi tudományok mezején járatlanok, észjárásukban korlátoltak, vagy épen képmutatók volnának.

És az itt kifejtettek után, most már szabad ítélete alá bocsátom a t. olvasónak, hogy akár a bajor anyakirálynénak, akár más világi celebritásnak románisálása miatt lehet e általában a prot. orthodoxyát elfogultság nélkül, helyesen és igazsá-

gosan terhelni s különösen azt állítani, hogy a hazi prot. orthodoxia a r. kath. egyházhoz átvezető híd?!

De mielőtt a t. olvasótól jelen fejtegetésemben bucsut vennék, záradékkul még legyen szabad, tárgyammal kapcsolatban, egy már fentebb említett ponthoz újra visszatérnem.

Értsük meg egymást! ez mindenek felett kívánatos hazai prot. orthodoxaink és moderneink között; mert a félreértésből sokszor a legsiralmasb szakadások állanak elő. Egyik fél se terhelje a másikat azzal, ami annak irányát, törekvését nem képezi s álláspontjából szorosán nem következik.

Én elmondám: mint értem a hazai prot. orthodoxiát, legalább mily értelemben vagyok én annak követője; elmondám azt is, mint fogtam fel a modernismust a maga lényében, és következményeiben. Meglehet, hogy ez utóbbi felfogásom hiányos és hibás: de eddigelé a modernismusról, annak nyilvánulásai után, nem sikerült magamat másképp tájékoznom. Ne sajnálják a modernek fáradtságukat, s mint már fentebb is érintém, ismertessék meg magukat mindnyájunkkal teljes élet nagyságukban. Ne csupán az általános kifejezésekbe burkolt negatio körében mozogjanak, mi némelyek előtt nagyon is sokat enged sejtetni, mások előtt pedig még felette keveset jelent; hanem fogjanak a tényleges alkotás munkájához is. A felállított tétel, hogy a hitfelekezeti tanok nem hangzanak össze a mai kor tudományos vívmányaival, már sokszor és sokféle változatban elmondattott. Részletezzék egyszer már általános tételöket: mutassák ki pontról pontra, mit kívánnak negálni hitfelekezeti tanainkban s miért és mi alapon? és adják elő, hogy ők aztán a ledöntendő ösfalak helyére mit akarnak építeni; a vallás tanait, a hitigazságokat miként akarják formulázni; vagy tán ők a vallás mezején semmi tanfogalmat, semmi hitcikket sem akarnak? de hiszen aztán így nehéz lesz nekik nem csak másokkal de magukkal is vallásukat megértetniök!

A részletezésnek és positiv alkotásnak ezen munkája nehéz feladat; nem annyira gyűlési exaltatio pillanatnyi hevével, mint esendes vajudás küzdelmei között lehet azt megoldani. De csak ha e munkára komolyan rá szánták magukat moder-

neink, fognak eljutni mind a prot. orthodoxia méltányos megítélésének, mind saját elvök elfogulatlan megbírálásának, és így a valódi önismeretnek álláspontjára.

A kiindulás már megtörtént; de bármennyi réclame-ot csináljanak is eddigi munkájok eredménye felett: ne vegyék rossz néven tölem, ha vérmes reményeiket nem oszthatom. A vallást már annyira sublimálták, hogy kitünő szónokaik is egykét egyházi beszéd tartása után, alig tudnak tartalmas tárgyat találni a lélek vallásos épületére. A vallás szükségének és Isten lételének általános témái felül alig van már számukra egyéb tárgy a hit birodalmából, melylyel még a tudomány előtti maguk kompromittálásának veszélye nélkül egyházi beszédekben foglalkozni merészelnek. Mint a középkor a lelkeket egészen tulterhelte a hittárgyak sokaságával: úgy a modernnek ellenkező szélsőségbe esve, a hittárgyakat oly minimumra reducálták, hogy azok a lélek vallásos szükségéit épen ki nem elégíthetik. Igen; mert a tényleges keresztyénség általok mellözve, háttérbe szorítva lévén, egyebet nem adhatnak, mint a mit egyik v. másik philosophiából kölcsönözhetnek, annak pedig tételei még magukban véve a lélek üdvvágynak és szükségérzetének meg nem felelnek. És oda jutottak már is a modernnek, hogy a hitetlenség és vallástalanság ellen kénytelenek fulminansabb beszédek tartani, mint az orthodoxok, épen azok ellen, kiket saját tanítványaiknak tekinthetnek. De ezek ha szólalának bizonyosan azt mondanák: anélkül a ti vallásotok nélkül, bár hogy öltöztetik fel azt a szép szavak ruhájába, nagyon könnyen ellehet az ember; azzal v. anélkül egyre megyünk; — hitetlenséggel vádoltak, pedig nem tudtak adni mit hinnünk; — azok a ti erkölcsi szónoklataitok pedig, bár szépek és jók, de feltalálhatók a világ irodalom mezején is, anélkül, hogy valláshoz és egyházhoz kellene tartoznunk! — Már az ily jelenségek nem a legkedvezőbb auspiciumok a modernismus jövőjére nézve.

Nó, de a kiindulás megtörtént. Csakhogy még hosszú és fáradalmas az ut az önmagukkal tisztába jöhetés és a positiv alkotás célpontjáig. Addig még sok kül- és beltapasztatalt szer-

zés néz reájok; sok riadó taps és éljen hangja fog eredmény nélkül elenyészni a néma légkörben, sok tárgy fog más világításban megjelenni; és ami most a távolból a képzelem szemüvegén tekintve, pihenést ígérő célpontnak látszik előttök, meglehet csak egy mérföldmutató lesz, melyről ezt kellend leolvasniok: csak tovább! És meglehet ily mértföldmutatók szakadatlanul fognak következni, anélkül, hogy a keresett igazság megtaláltatnék. S mi fog történni, ha az igazság kereső ez uton végkép kifáradva, elvégre kétségbe esik az igazságnak valaha lehető megtalálása felől? nem fog-e egyik szélsőségből a másikba átsapni? mert hiszen a ki semmit sem hisz, közel áll ahhoz, hogy mindent higgyen; nem fog-e, csakhogy kinzó kételyétől szabaduljon, a könyörülő samaritanus álarcában megjelenő legelső szabadítónak karjaiba hanyatlani?! Vagy ha az alkotás megkísérlése után, ott a célpontnál látni fogja, hogy az annyi gondos történelem-ítészeti, annyi vallásbölcséleti, természettani, geologiai, physiologiai és chemiai ismeret felhasználásával megalkotott mű nem használható, hogy arra a lélek nyugalma és üdve nem alapítható, — mit fog tenni, mihez fog kezdeni? vajjon a régi ócsárolt és megvetett alkotmányhoz visszatérend-e? Bár mi történjék; egyben csakugyan nyeresége lesz: önmagát, saját rendszerét minden részeiben megismeri s közelebb jut az igazsághoz.

E munkájokban a moderneket a prot. orthodoxia nem gátolja; de nem is követi, kongassák bár a vészharangot, vagy hirdessék a közel győzedelmet. Hiszen ök még maguk is úgy vannak most eszméikkel, terveikkel, szándékukkal és gondolataikkal, mint az Ovid metamorphosisabeli non bene junctarum discordia semina rerum. Ha egy kissé tovább haladnak, mindjárt szakadozni fog táboruk. Egyik erre, másik amarra fog menni. A sok vezényszó miatt elveszti a sereg zöme még a sajátképeni vezérek iránti tájékozottságát is. Minden mértföldmutatónál egy-egy csapat fog a tömegeből külön-ütra szakadni úgy, hogy utóljára, mint a sok ágra oszló folyamnál alig lehet az anyamedret megkülönböztetni: úgy itt is nehéz lesz aztán

a sok lobogó között, a kiindulásnál használt közös fővezéri lobogót felismerni. Ne kárhoztassa tehát senki a prot. orthodoxiát szükkeblüséggel, ha a modernek után nem indul; sőt hogy ha azoknak lépteit némi el nem titkolható aggodalommal is kíséri.

Ez aggodalmat én is osztom s bár a modernek jó szándékát kétségbe nem vonom, arról vagyok meggyőződve, hogy az általuk támasztott mozgalom, oly irányban, mint az megkezdett, egyházunk javára nem szolgálhat.

A mozgalom meg van kezdve s foly nem csupán az irodalom mezején és a theologiai iskolák falai között, de magában az egyház gyakorlati életében is. Sok olyan oszlopok lettek már megingatva, melyeket tán ha nem lehetetlen is ledönteni, de helyettök egyházunk fentartására újakat alkotni tiszszere- sen nehezebb, erősbeket létesíteni lehetetlen. A modernek már positiv eredményt mutathatnak fel. Közlönyeikből és nyilvános szónoklataikból ugyanis már levonta népünk nagy része igazság gyanánt azon balhiedelmet, hogy a prot. lelkészek magok sem hiszik, a mit hirdetnek, amit vallásuk tanít, és hogy csak kenyérért, nem pedig hitbeli meggyőződésből szolgálják az Ur óltárát. A népnél nincs ugyan megin- gátva a keresztyén igazságokba vetett hit; de meg van ingatva a lelkészek iránti tanítványi bizodalom. A bajon hiába akar- nak a modern lelkészek azzal segíteni, hogy a keresztyénség történelmi adatait spiritualisticus értelemben elvéknyitják s allegoriákká kerekítik. Népünk már van oda minősülve, hogy az allegorizálást, akármily mesteri kézzel legyen is az ke- resztül vive, a keresztyénség tényleges tanitmányaitól meg tudja különböztetni, és az ily korszerű beszédekre egyszerűen azon megjegyzést teszi: hiszen lelkészünk mást tanít, mint a mi a bibliában van!

A modernek által támasztott mozgalom nem a Bethesda tavának megmozdítása, mint azt ők tán szeretnék nevezni, hanem a Tiberiás tengeren támadt oly vihar, melynek csapkodá- sai félelmesen recsegtetik egyházunk hajóját. Igaz, hogy hall- juk mi is azon az Urnak biztató szózatát: „mit féltek kicsiny

hitűek!“, s hisszük, hogy a hajó el nem merül : de a próbáltatás nehéz.

Nem a lelkész hivatalok és theologiai intézetek jövője felett aggódom. Ha az egyház lelkészek és theol. intézetek nélkül ellehet: ám legyen el! De károsnak tekintem egyházunkra nézve, ha a tanítói kar a tanítványi bizalom lerontása miatt erkölcsi hatását nem érvényesítheti, ha a forrongó nézetek között pásztori hivatásának meg nem felelhet, és ha az, csak azért hogy még magát némileg hasznavehetővé tegye, a modernnek utasítása szerint, kénytelen az egyház valláserkölcsei életkörén kívül, a községi és társulati élet széles mezején keresni tért tevékenységének.

A támasztott mozgalom következtében és a világgá eresztett aenigmaticus kifejezések folytán valóban zavaros vallási nézetek jöttek forgalomba, úgy hogy egyházunk tagjainak egy nagy része ma már magát alig bírja vallásunk iránt tájékozni. Ezen tájékozatlanság és zavar oka annak, hogy az iskolázottak közül igen sokan már csak névvel tagjai egyházunknak s ha egy újabb összeírás lesz, meglehet, hogy csak a confessionslos-ok számát szaporítandják.

A kik pedig a tényleges vallást még nem bírják nélkülözni; ezek közül sokan, látva egyházunk kebelében a hitnek ingadozását, ha a lelkészek iránti ellenszenv lett náluk tulnyomóvá, beállnak a nazarenusok közzé; ha pedig a tanítói hivatal szükségének érzetét még el nem veszítették, féltő, hogy majd oly egyházat keresnek, melyben a hitigazságok legalább a szószékről és az egyház nevében határozottabban hirdettetnek.

Bizony a nazarenismusnak különösen egyházunk részéről való szaporodását nem ok nélkül hozhatjuk lélektani összeköttetésbe a modernismussal; — és ha a modernismus merészen megkezdett irányát tovább folytatja, nem tartom lehetetlennek a másik eshetőség bekövetkezését sem.

Fontolják meg mindezen aggodalmakat a modernnek; de ha azokra mit sem adnának is, legalább ne tekintsék azokat elfogultság szüleményeinek. Bocsátkozzanak a nyitány eljät-

szása után, a sajátképeni szöveg előadásába, — hadd tanuljunk és hadd kövessük őket, ha jó uton járnak; — ellenkező esetben pedig, hadd folyjon a vérnélküli harc, melynek eddigelé csak ijesztő hurrah-kiáltásaival, de nem fegyvercsattogásaival találkoztunk. Az az örökös hadilábon álló béke rosszabb és károsabb egy rövid idő alatt megvívható harenál. Tisztázzuk a dolgot, nehogy a hosszú késedelmezés bizonytalansága miatt egyházunk jobb és balszárnyairól nagy contingenttiát legyünk kénytelenek nélkülözni. Mert hazai prot. egyházunknak is megvannak ajtai; de míg a prot. orthodoxia annak befelé nyuló, a modernismus, legalább mostani alakjában, annak kifelé vezető ajtaját képezi.

Előbb-utóbb be kell következni az időnek, midőn a prot. orthodoxia és a modernismus között a kérdés tisztáztatni fog. De ha a modernismus, mely hazánkban főleg első nyilvános fellépésével oly magas hullámokat vetett s iszapostól együtt tulesapott a meder partjain, vissza nem tér a 16-dik századbeli reformatio nagy elveinek alapjára s azok által határt nem szab alaktalan mozgalmainak, a függő kérdés ruptio nélkül meg nem oldathatik. Lépjenek azért vissza a modernek az elhagyott alapra: és azt hiszem, hogy a hazai prot. orthodoxok szívesen hozzá fognak járulni a differentiák békés kiegyenlítéséhez s nem kételkedem, hogy kölcsönös jó akarat mellett ezen kiegyenlítés egyházunk emelkedésére s a kívül levő kárörvendők bosszuságára meg is fog történni. Mert ha a jeruzsalemi gyűlésen, a Szentlélek befolyása mellett, a különböző irányok a keresztyénség javára, egymással kibékíthetők valának: ily tünemény, legalább kisebb mérvben, miért ne ismétlődhetnék prot. egyházunk kebelében?!

Filó Lajos.

II.

Kazinczy Ferencnek, mint a nemzeti iskolák királyi főigazgatójának egypár levele a közös iskolák ügyében, 1788-ból.

A tiszántuli reformált egyházkerületnek gondviselésem alatti levéltárában, egy merőben igénytelen, regisztrálatlan

esomagban, amely legnagyobb részben csekély értékű magán iratokat tartalmazott, ez előtt néhány héttel lelém fel egészen véletlenül, Kazinczy Ferencnek a nagy magyar írónak, mint az ugynevezett nemzeti iskolák kassa-kerületi királyi főigazgatójának két, illetőleg három eredeti levelét a közös iskolák ügyében.

Azt már említenem sem kell a tisztelt olvasók előtt, hogy mindaz, ami Kazinczy Ferencztől van, vagy ő reá vonatkozik, az ő méltán nagy nevénel fogva, irodalomtörténeti becses bir. Az alább közlendő adatokat, illetőleg forrásokat pedig, mind általában nemzeti művelődésünk, mind [különösen [protestans egyházunk és iskoláink történetének barátai is, merőben értékteleneknek találni bizonynyal nem fogják.

Én ugyan részemről, tüzetesen felhasználtam volna ezen adatokat, különösen 1869-ben, amidőn „Adalékok a magyar protestans iskolák autonomiájának történetéhez“ című művemet irtam, mind későbbben, midőn nálunk a felekezeti és közös iskolák feletti harc folyvást forrongott még.

Nem vagyok, ugyan s természetes, hogy nem is lehetek a közös iskolák rendszerének olyan barátja, mint a maga idejében Kazinczy Ferenc, vagy bármely más, vele rokon állásu vagy elvü ember volt: mindazonáltal mégis a legőszintébb tisztelettel viseltetem Kazinczy Ferenc s az ő emlékezete iránt. Épen ezért sietek is a fentebb említett leveleket ezennel közléteni.

E levelek elsejét, amelynek a többiek mellékletei, Paksi Szathmári István tiszántuli ref. szuperintendenshez intézte Kazinczy.

Főtisztelendő Szuperintendens Ur,

Nékem nagy jó Uram!

Ezelőtt egynéhány nappal, midőn a tályai nationalis iskolának közössé való tételében foglalatostkodtam, szerencsém vala Assessor Berzeviczy Pál urral megismerkedni s tőle érttettem, hogy ezen tisztel. Szuperintendenzia részéről, a Fels. Helytartó Királyi Tanács elibe a Debrecenben felállítandó

közös oskolák elhárítása eránt, egy hathatós ellenmutatás ment fel. Én, aki előtt az ezen dologban kiadott fels. királyi rendelések tudva vagynak, ennek a tisztel. szuperintendentzia által óhajtott foganatján nem csudálkozom; sőt inkább azon ütökztem volna meg, ha, amellet a királyi biztatások mellet, amelyek a protestans, már régólta fenálló, vagy legalább a tolerántziának béhozása idejétől fogva felállittatott oskolákat minden erőszakoskodás ellen menttekké tészik, ha, mondom, Debrecen, az említett ellenmutatás felküldése után is, meg egyezése s meggyözödése nélkül, közös oskolákat kapott volna. De, amenyiben az ilyes oskoláknak szaporitása körül, nem azért hogy ez, hivatalomnak egy része, hanem azért, mert ezt, nemcsak minden tekintetben ártatlan, hanem azon fe lyül philosophusi és valóban keresztyéni istitutumnak is ismém, egész tüzzel foglalatoskodom s következképen az ezen dolog felöl való tökéletes megvilágosodásra legnagyobb szükségem van: bátorokodom az urat alázatosan kérni, hogy nékem az említett remonstratziot, minden hozzá tartozhatókkal meg küldeni méltóztasson. Higyje el az Ur, hogy noha egyenes gondolkozásom módja s szolgálatomnak olyan teljesítése, amilyet egy kötelességeit ismerő tisztől s egy jó lelkiösméretű embertől várhatni, sokak előtt gyanussá tett, én mindazáltal, valamint oly alacsony gondolkozásoktól nem hányattatom, hogy bérért vagy tekintetért, mint csupa szerszám szolgáljak: ugy magamat, mostani tökéletes meggyözödésem mellet is, az ellenkező nem esmértt igazságnak megesméretire, elfogadására s követésére, habár ez hivatalom letételét vonná is maga után, tökéletesen késznek érzem.

Főtisztelendő Szuperintendens Ur! legyen itt szabad nekem az Urral, azzal a fiui bizodalommal szólanom, amelylyel a Szathmáryakkal, kik tanítóim s barátim voltak, szólni megszoktam volt; — amelylyel, ifjabb esztendeimben Debrecenben gyakrabban megfordulván, az Urral is szólottam. — Nemde nem azoknak száma közül való maga is az Ur, akiket a másoknak bennem megbotránkozott ostobasága erántam hideggé tett? — — — Ilyen az, hogy egykor, akkori s. pataki

főkurátor Vay István urnak, a pataki examen alkalmatosságával azon kérdésére: ha a kassai akadémiában tanuló protestans ifjak, vallásokban nem szenvednek-e valamely megsértődést? azt felelvén, hogy szántszándékkal rajtok semmi erőszak nem esik, az mindazáltal elkerülhetetlen, hogy olyan történetek ne forduljanak elő, amelyeket az, aki őket vaktában vádolni akarja, titkos üldözésnek vagy vallásbeli tértítésnek nevezhetne, és ilyenek adván elő azt, hogy az ezen akademiához ragasztott archygymnáziumban tanuló ifjabbik testvérem Miklós, egykor az exjesuita professzorától minisztránsnak rendeltetett, s elbeszélvén, hogy midőn én azt magától az öcsémtől megtudtam és azonnal kéz alatt végére jártam, kisült, hogy a professzor ötöt nem névszerint nevezte minisztránsnak, hanem csak a hat elsőnek parancsolt, hogy másnap (mely valamely nagy innep vőlt), kilenc órakor, csinosan felkészülve, a templomban jelenjenek meg, hogy a pontifikálandó körül minisztrálhassanak; és ezen rendelése a professzornak nemcsak nem ment véghez, hanem azon felyül a professzor, megtévedéseért (melyet néki anyival kevésbé lehet balramagyarázni, minthogy az öcsémnél több protestans gyermek nem vőlt keze alatt) tölem és magától is az öcsémtől engedelmet kért; — elbeszélvén mondom ezt, Vay István urnak, nemsokára az Urhoz, nem tudom ki által, ugy ment a hir, hogy az öcsém effective minisztrált, én azt jól tudtam, elnéztem, sőt talám benne még gyönyörködtem is. — Az ilyen eltekerése az egyenes előbeszélésnek, a legtökéletlenebb gabszág és legistentelenebb szeretetlenség, melyet nékem magáról arról az Urról, aki azt számból hallotta, feltenni vakmerőség vőlna: de ártatlanságom s a dolognak ártatlansága mellett is, alkalmatos vőlt csakugyan ez a gonosz szivvel költött dolog, az Urat F'ötiszteendő Szuperintendens urat arra indítani, hogy engemet vallásalannak tartson s mondjon; anyivalinkább, minthogy a közös iskolák felállításában tett szerencsés igyekezeteim, a katholikus klérusnál s magánál Ő Excellentiájánál, az egri püspöknél való kedvességem, az igazgatásom alá bizott oskolák tanítói eránt minden vallásbeli tekinteten kívül mutatni szokott

egyenességem s nevezetesen a hobgárdi plebánus felől tett s néki királyi kegyelmet szerzett repraesentatzióm, némely részben, amint azt bizonyos tudósításokból értem, az Urhoz is eljutott. Fájt nékem ez régóta már, hogy a legártatlanabb, leg-egyenesebb cselekedeteimet ez a kedvetlenség érte egy részről; de tökéletes vigasztalást találtam lelkiisméretemben, melynek megnyugtató javallását, ha magamban (igy!) különben viseltem volna, nem nyertem volna meg, s reményltem azt a szerencsém, hogy Bihar vármegyébe való menetelemmel az Urnak tiszteletére lévén, magamat megesmertethetem. Azonban ez az utam tovább tovább haladván, kéntelen vagyok ekképen megelőzni, melyet annál könnyebben enged meg nékem az Ur, minthogy ez egyszersmind az Ureránt való szives tiszteletemnek legvilágosabb jele.

Ajánlom magamat becses szeretetibe s állhatatosan maradok Alsó Regmetz, 24. Mártz. 1788.

Az Urnak Főtisztel. Szuperintendens Urnak
alázatos hív tisztelője
Kazinczy Ferentz.

P. S. Azon aktáim közzül, melyek vélem vagynak itt, bátorokodom ide rekeszteni azon cirkulárémat, melyet a Fels. Helytartó tanács által kiadott könyörgéseknek közrebocsátása alkalmatosságával eresztettem lokális directorjaihoz oskoláimnak, — és a legközelebb Tályán béhozott közös oskola felállítására előtt a plébánushoz s reform. és luth. prédikatorhoz küldött leveletem. Ebből lehet látni micsoda kiméléssel s vigyázással megyek utamon, sőt micsoda sértést kerülök a felséges rendelések.

Boritékaim: Reverendissimo Domino Stephano Paksi de Szathmár, ecclesiarum helvet. confess. evangelicarum transtibiscanarum superintendenti et Collegii debrecinensis curatori supremo ecclesiastico.

Exoffo.

Von dem königl. Ober Aufseher
der nation. Schulen des kaschauer
Litter Bezirkes.

Debretzen

Ez a levél mindenestől saját kezeirása Kazinczynak. Nyelvészekre nézve talán érdekes lett volna, ha a nagy írónak saját, ekkor még nagyon különös orthographiáját láthaták volna. Én itt, ezt mellőzhetőnek tartám.

A tállyai plébánushoz írott levél, amely már másolat, im itt következik:

Tisztelendő Plébánus Ur!

Minekelőtte az itt már munkába vett közös názionális oskolát a Fejedelem által anyira óhajtott végre hajtom, hogy a nép ezen eddig szokatlan, következésképen egészen ismeretlen rendelés felől helytelen vélekedéseket ne formáljon, hivatalom intézeteihez képest egész bizodalommal kérem az Urat, méltóztasson a holnap tartandó isteni tisztelet alatt, hallgatóinak előadni azt

1. Hogy az említett közös oskolának felállítása s nevezetesen az, hogy ebben három különböző religion lévő tanítók állittatnak, s alájok a tanulók vallásbeli különbségeknek tekinteti nélkül egyvelgesen járnak, aszerént, hogy a katholikus tanítónak is vagyon protestans tanítványa, a protestáns tanítónak is kathólikus hallgatója, nem arra a célra való, mintha a Fejedelem a protestánsokból is katholikusokat kívánna nevelni, vagy hogy vallások iránt meghidegüljenek, hanem hogy az ország lakosai egyformán neveltessenek, és az együtt való tanulás által, az a nagy meghasonlás, amely a hazafiak közt eddig megsirathatatlan kárunkra uralkodott, szivekből még gyenge korokban kiirtasson.

2. Hogy az illetén együtt tanulás mellett, azokon az órákon, amidőn a vallás ágazatai fognak tanittatni, a protestans gyermekek a katholikus gyermekektől külön szakasztatnak és mindenik felekezetbeli ifjuság, a maga katekhizmusát a maga felekezetének tanítójától, azzal a tökéletes szabadsággal fogja tanulni, amelylyel azt, különös oskolában tanulhatta volna.

3. Hogy sem egy, sem más felekezetbeli ifjuság, a vallásának rendtartásaival ellenkező ceremóniákra, rendelésekre, könyörgésekre, nem csak nem kényszerítettik, hanem ha legkissebb panasz támadna a felől, hogy az egyik religiou

fél, a másikat bántó formán, ha csak szóval is érdeklette, ezen tilalmas cselekedete miatt, a legérzékenyebb büntetést várhatja magára.

4. Hogy a nátcionalis oskolákban taníttatni szokott tudományok, amilyen a betüismerés, olvasás, számvetés, deák és német nyelv, irás, geographia, szintolyan csendes lelkiösmerettel tanulhatná kathólikus, mint protestáns tanítótól.

5. Hogy ezen közös oskolának felállítása nem oda céloz, hogy a protestansoknak itt lévő templomi s oskolai szabadságok legkissebben is összeszorittassanak, mert ez a rendelése a Fejedelemnek nem vallásbeli titkos üldözés, hanem keresztyéni gondolkodásának munkája s atyai gondoskodás.

6. Hogy ezen oskolába való jártatás annál nagyobb kötelessége lesz az atyáknak gyermekeik iránt, mivel itt alkalmas mód szolgáltatik arra, hogy a német nyelvet megtanulhassák, melynek tudása nélkül sem hivatalra, sem nagyobb oskolákba nem lesz ezután menetele.

7. Hogy már ilyen közös oskolák nevezetes helyeken állíttattak fel. Ilyen a kassai királyi normális iskola, ahol már egy református professor vagyon, ilyen a lutheranusoknak szepesvármegyei sok oskolájok, ilyen lesz a már munkába vett miskolci reformátusoké, kik magának főtiszt. Superintendus urnak megnyugovásával, ennek bevételére reáállottak.

Mindezeknek hathatós közrevaló vitelét oly bizodalommal kérem az Urtól, hogy az erről teendő repraesentátzióba felöle a Felsőges Helytartó királyi tanácsnak örvendetes tudósítást tehessenek. Egyébiránt tartozó tisztelettel maradok

Tisztelendő Plébánus Urnak

Tálya, 15-a Mart. 1788.

köteles kész szolgálja

Kazinczy Ferentz m. k.

Végre Kazinczy említett körlevele, amely már nyomtatásban van, saját német eredetijében, im itt következik:

Dem titl. Herrn Lokal-Direktor

der National-Schule zu

Seine Majestät haben die in der Anlage mitgehende Schul-

Gebethe allerhöchst begnehmigen und vorzuschreiben geruhet welche demnach dem Herrn Lokal-Direktor dieser National-Schule andurch mit jenem Auftrage zugestellt werden, damit Derselbe sie ohne Verzug in der seiner Leitung anvertrauten Schule einführe.

Übrigens wird in Ansehung der vermischten Schulen die Vorkelhrung getroffen, dass in solchen bei dem Gebrauche der besagten Gebethe niemand zu Zeremonien, die seiner Religion nicht angemessen sind, angehalten und gezwungen werde; sondern einer jeden Parthey frey bleibe, sein Gebeth kniend oder stehend, mit oder ohne der Kreutzbezeichnung zu verrichten; wobei die Lehrer unter der Bedrohung der schärfesten Ahndung, oder nach Umständen auch einer Entsetzung zu ermahnen kommen, bei der Verrichtung solcher Gebethe immer zu erscheinen, und so allen ansonst leicht entstehlichen Aergernissen und Anklagen vorzubeugen.

Und da aus der Verschiedenheit, die zwischen den römisch und griechisch vereinigten Kirchen einerseits, anderseits aber den zweyen evangelischer Religionen bei dem Vater Unser zu bemerken ist, in Schulen, die durch verschiedenen Religionen zugethanenen Kindern besucht werden, nothwendig eine Ungleichheit entstehen müsste: so wird der Herr Lokal-Direktor den betreffenden Lehrer zu belehren, und selbst darüber zu wachen haben, dass in Stunden, die profanen Gegenständen gewidmet sind, nur die beylagende Gebethe; bey dem Religions-Unterricht aber (wo die Schuljugend unter dem Katecheten ohnehin abgesondert ist) auch das Vater Unser und andere angenommene Andachtsübungen gebethet werden mögen. Kaschau, den 30-ten August. 1787.

Franz von Kazinczy.

Boritékeim: Von dem königl. Inspektor der National-Schulen, in dem Kaschauer Literär-Bezirke.

Dem

als Lokal-Direktor der Nationalschule zu

Ex Officio

in Nationalschulsachen

A körlevélben említett könyörgések is nyomtatásban vannak, még pedig német, magyar és tót nyelven, következő latin felirattal:

Orationes in scholis nationalibus, mixtis et non mixtis, recitandae! ex Praescripto Intimati Excels. Consil. Locumtenentialis Regni hungarici, de dato 18. Jul. 1786. Nro. 29187.

A magyar szöveg im itt következik:

A tanulás előtt.

Uram, mi a te teremtésid hozzád kiáltunk fel, világosítsd meg elméinket, hogy azt, ami a te törvényed szerint való, megérthessük; erősítsd meg a mi enlékezetünket, hogy azt a jót, amit most tanulunk, megtarthassuk; gerjeszd fel akaratunkat, hogy az idvesség tudományt munkába is vigyük, s ezáltal magunkat és felebarátainkat szerencsésekké s boldogokká tehessük.

A tanulás után.

Háláddal emeljük mi fel tehozzád lelkeinket minden jónak Adója, azért a jótéteményidért, amelyeket velünk közöltél. Engedjed Uram, hogy az az oktatás, amelyet most vetünk, nekünk előmenetelünkre, néked pedig dicsőségedre váljon. Ezen kívül kérünk bocsássad áldásodat uralkodó Fejedelmünkre, hazánkra, szüleinkre, tanítóinkra s jöltévöinkre. — Ezeknek Uram, sőt minden embereknek engedj boldogságot.

Történelmi, paedagogikai és más szempontokból is, érdekes felvilágosító vagy kiegészítő megjegyzéseket lehetne tenni Kazinczy Ferenc fent közlött s előttünk minden esetre nagyfontosságú leveleinek némelyik pontjára. Ezuttal azonban, elégedjünk meg csak a következőkkel:

Válaszolt-e Paksi Szathmári István szuperintendens, Kazinczy Ferencnek „ex offio,” vagyis hivatalos levelére, annak nálunk semmi legkisebb nyoma nincs. Azt hiszem azonban, miszerént bizvást állíthatjuk, hogy ha magán uton válaszolt is valamit, hivatalosan semmi esetre sem, mert a tiszántuli ref. egyházkerületben ünnepélyesen elfogadott s szigoruan meg-

tartott elv volt az, melyszerént a szuperintendensnek, esperesteknek s egyes lelkészeknek és gyülekezeti előljáróknak a királyi iskola felügyelőkkel közvetlen levelezési vagy másféle hivatalos érütközésbe lépni nem szabad. Maga Paksi Szathmári István külön hivatalos körlevélben szigoruan meghagyta ezt az esperesteknek és papoknak s kimondá, hogy még az egyszerű iskolai értesítéseket is egyáltalában nem az iskolafelügyelőkhöz, hanem a magyar királyi helytartó tanácshoz kell küldeni. Szeréntök maga a Felség is, a legfőbb felügyelet jogát, a protestáns egyház és iskolák irányában csak az ország törvényes hatóságainak utján, via legalium regni dicasteriorum gyakorolhatja, s viszont ők is, csak ez uton érütköznek a Felséggel. Kazinczy Ferenc fen közlött levelei is tehát, gondolatom szerént épen azért nem vóltak levéltárunk hivatalos iratai között található, mert a szuperintendens mint ilyen csak egyszerű magán iratoknak tarthatta és tartotta azokat.

A felekezeti jellemmel nem bíró közös iskoláknak, amelyeket Kazinczy Ferenc oly buzgón terjesztett, a magyar reformátusok s ezek közt különösen a tiszántuliak határozott ellenségei valának, a többek közt azért, mert azokat felügyelőstől mindenestől elébb utóbb a klérus befolyása és hatalma alá jutóknak s a germanizáció terjesztőinek tartották, — s hogy aggodalmuk e tekintetben nem volt egészen alaptalan, azt Kazinczy Ferenc levelének egyikét pontjából is látni lehet.

Épen az 1788-dik, tehát azon évben, amelyben Kazinczy Ferenc két magyar levele kél, ment fel II. József császárhoz a négy reformált egyházkerületnek egy nagyfontosságú előterjesztése az iskolaügyben s egyenesen a közös iskolák ellen is. Közölve van ez, eredeti latin nyelven fent említett „Adalékok“ című munkám végén, magyar fordításban pedig e folyóirat első évi folyamának 191—198 lapjain s bizonynyal nem más, mint ez lesz azon „hathatós ellenmutatás,“ amelyre Kazinczy Ferenc levele céloz, mert noha e folyamodvány csak Augusztus 16-dikán küldethetett fel Bécsbe, már a négy egyházkerület nevében, de Debrecenben, ahol azt Domokos Lajos fogalmazta, jóval az előtt készen kellett annak

lennie. Midőn pedig ezen előterjesztés 8-dik pontjában az említett fel, hogy a protestánsok sérelmeit egyáltalában nem enyhíti az, hogy közülök is neveztetnek ki királyi iskolafelügyelők; mert ezek is mindent a felsőbb rendeletek szerint tartoznak tenni „még saját vallásuk jogai és szabadsága ellen is, amint ezt, már az ugynevezett közös iskolák ügyében felmerült eset mutatja, amidőn t. i. aminap egy saját hitvallásunkon lévő férfit, a Helytartó tanács különleges parancsára, próbát tartozott tenni avégre, hogy egyik kitünő gyülekezetünkkel a közös iskolákat elfogadtassa“: azon református iskolafelügyelő, akire itt célzás van, hitem szerint nem más, mint épen maga Kazinczy Ferenc.

Még csak azt kell felemlitenem, hogy a négy ref. egyházkerület felterjesztésére kedvező válasz jött s általában a kormány közoktatásügyi politikája a protestánsok iránt nagy mértékben szelidebbé lett. Az 1790-dik év január 28-dikán pedig maga a nagy fejedelem II. József, visszavonván mindazon rendeleteit és parancsait, amelyek a közvélemény szerint az ország törvényeivel ellenkeznek, ugyanazon évi február 20-dikán pedig már földi pályáját is bevégezvén, az ösmeretes világtörténeti fordulatok folytán, új korszak kezdődött hazánkban is, miként mindenre úgy a protestáns egyházra és iskolákra nézve is. A közös iskolák megszűntek s Kazinczy Ferenc iskolafelügyelői hivatalának is vége lett. Mindemellett is részemről nagyon örülök, hogy valódi nagy irónk pályájára és korára vonatkozólag, a fent közlött adatokkal szolgálhaték, anyivalinkább, mert csekély tudomásom szerint legalább, ezek eddigelé közölve nem valának.

Révész Imre.

Egyháztörténelmi tárca.

1.

Az érsekujvári reformátusok levele Klobusiczky Andráshoz, a Rákócziféle uradalmak igazgatójához, Lorántfi Zsuzanna segélyét kérvén általa, gyülekezetők számára 1651. január 13.

Generose domine fautor et patrone nobis colendissime, Salutem, in domino et servitiorum nostrorum paratissima commendatione praemissa.

Ez uj esztendőnek az ur Isten kegyelmednek minden részeit tegye szerencséssé és adjon sok örvendetes uj esztendőt minden kedveseivel együtt érne. Hogy kegyelmedet levelünk által molestáljuk, kegyelmedet kérjük szeretettel megbocsásson, de ezt az kéntelenség cselekedeti velünk s füképpen szegény ecclesiánkhoz tapasztalt kegyelmed jó akaratja, melyet Veróczi urunknak ő kegyelmének egy nehány rendbeli leveléből s kegyelmed maga leveléből is eszünkben vettük. Minémü fogyatkozott állapottal legyen szegény ecclesiánk, azt kegyelmednek sok szóval kellene megírunk, de avval kegyelmedet nem terheljük, hanem hozzánk megmutatott jó akaratját ne hagyja kegyelmed megcsökkenni, continualja tovább is, mi mindennyi fogyatkozott állapotunkban is, és szükségünkben, még eddig azon voltunk teljes igyekezettel, hogy lelkitanítóinkban meg ne fogyatkozzunk, mert ha valahon, ide az mi ecclesiánkban kívántatik az isteni szolgálát, tehát itt kívántatik leginkább, mert az több ecclesiák is ebben romolhatnak meg s ebben tartathatnak meg is, mivel az több ecclesiák ehez erőtlenek magokban s csak várassi s falusi községből áll inkább, de ez dicsértesség az jó Istennek szent neve, mind vitéző rendből áll s ha ebben valami hiba, vagy fogyatkozás talál lenni, elhidge kegyelmed, az többi is meg fog erőtelenedni, mivel az Mátyus földi ecclesiáinknak ez metropolisa, s ide is vagyon szegényeknek minden reménységek. Ugy vagyon, hogy lelki tanítóinkat még eddig, mindennyi erőtlenségünkben s fogyatkozott állapotunkban is megtartottuk s azon vagyunk most is minden erőnkkel, hogy megtartsuk ő kegyelmeket, de ha kegyelmes asszonyunk ő nagysága előbbeni kegyelmességét tovább is nem continuálja szegény ecclesiánkhoz, félő, hogy meg ne fogyatkozzunk, mert az jó Isten ecclesiánknak kegyes patronusit, kiket pestis, fegyver és más halálnak nemével igen elsződött közülünk s annyira jutottunk már, hogy majd láttatunk megszükönni, ez jó igyekezetünkben. Kegyelmedet azért, mint böcsületes jó akaró fautorunkat s patronus urunkat kérjük szeretettel, ne legyen kegyelmednek megbántódására, intercedáljon asszonyunknál ő nagyságánál, hogy az minémü beneficiumot kegyelmes urunk ő nagysága holta után az mi fölföldi ecclesiánkhoz kegyel-

mesen offerált ő nagysága és immár ennihány ecclesiáknak. az mint az kegyelmed Veröczi urunknak tött relatiójából is megértettük — meg is adott kegyelmed, legyen azon minden tehetségével s igyekezetivel kegyelmed, hogy minékünk is mennél hamarább lehet szerezze meg és tudósítván kegyelmed bennünket felőle, tudhatnánk mikor és hova embe-reinket kegyelmedhez küldeni érette. Ebbeli hozzánk megmutatandó jó akaratját s ecclesiánkhoz való szeretetét, ha mi meg nem tudnánk szolgálni kegyelmednek, az ur Isten az ki kegyelmedet erre az méltóságos állapotra s becsületre emelte szegény ecclesiánk javára s megmaradására — fizesse meg és tartsa meg édes kedvesivel együtt sok esztendőig szerencsésen. — Datum in Praesidio Ujváriensi die 13. Januar. Anno 1651,

Generosae deminationis vestrae servitores paratissimi.

Patroni ecclesiae orthodoxae Ujvariensis. (K i v ü l m á s í r á s s a l:)

Érsek uj váriak levele.

(K ü l c i m.) Generoso domino Andreae Klobusoczky stb.

(Eredetije a magy. kir. kam. levéltárban)

K ö z l i Szilágyi Sándor.

2.

A pápai várőrség evang. vitézeinek gróf Eszterházy Ferencz földesurhoz intézett, s jogtalanul elvett templomuk, iskoláik s malmaik visszaadatását sürgető fölterjesztésök, s az arra adott válasz 1661. ápr. 6-dikáról.

Mi Dömölky András gróf Battyáni Kristóf uram ő nagysága bizonyos mezei lovasszolgáinak hadnagya, Horváth János azon ő nagysága vicehadnagya, Potyondi Gáspár Vasvármegyének egyik főszolgabirája, és Magassy Miklós azon vármegyének vice szolgabirája recognoscaljuk per praesentes: hogy miáltalunk az ő felsége pápai végházában lakozó nemes és vitézljő renden levő evangélikus uraimék általunk találták meg a tekintetes és nagyságos galántai gróf Eszterházy Ferencz urunkat ő nagyságát az ide alá megirt punctumok szerint, melyek a szerint következnek:

Az ő Felsége pápai végházában lakozó nemes és vitézljő renden levő evangélikus uraimék Nagyságodnak ajánlják alázatos szolgálatjukat, kívánván Istentől ő szent Felségétől, hogy ő Felsége Nagyságodat hosszú ideig tartsa meg, és minden dolgaiban szerencséltesse.

Nyilván vagyon Nagyságodnak, hogy gróf Eszterházy Pál urunk ő nagysága az tavalyi esztendőben törvénytelenül elfoglalta az ő kegyel-

mök templomát, melyet sok időtől fogva még az eleik is békességesen birtanak, és a háborus idők után nagy költséggel és fáradságokkal, csak nem fundamentumból kellett fölépíteniök, és harangokat drága pénzen szereztenek beléje. És noha a dolognak az ő felsége kegyelmes resolútiója szerént való determinatiójára deputatusokat két ízben is kívántának a nemes vármegyétől, de instántiájokban ez ideig is elő nem mehetének. Ezen kívül sokaknak ő kegyelmök közül temető helyök is ott vagyon, melytől elrekesztetnek. Nagyságodat azért alázatosan kérik, hogy Nagyságod ő kegyelmöknek adassa vissza isteni szolgálatjoknak szabad gyakorlására. Ha pedig gróf Eszterházy Pál urunknak ő nagyságának, vagy az itt való katolikus uraiméknak aziránt valami praetensiója lenne, a törvénytől nem óhatják ő kegyelmök magokat. Hasonlóképen az elfoglalt két parochialis malmokat adassa vissza Nagyságod.

Az idevaló nemes renden levő uraimék is keservesen érzették, s érzik is, hogy noha a szükségnek idején az ő felsége hűsége, és a végház oltalmazásában, nem csak kicsin javaiktul megválni, de még életöket is kitenni készek volnának: mindazonáltal gróf Eszterházy Pál urunk ő nagysága sokakra reá szállítván, mindenöket szabadosan prédálták, országunk törvénye és szabadsága ellen nobilitaris curiákat, és futó nemesek házait elböcsültette. Némelyekét ugyan el is foglaltatta ő nagysága. A nemeseknek, és némely fizetésen valóknak malmaikat elvétette. Kérik azért Nagyságodat alázatosan, hogy ennekutánna hasonló dolgokat ne engedjen Nagyságod ő kegyelmeken cselekedni; a kiknek a miöket elvették, parancsoltassa meg Nagyságod, hogy adattassanak vissza, melyet alázatosan megszolgálnak Nagyságodnak.

Ugy reménylik ő kegyelmök, hogy az Nagyságod hirc és akaratja nélkül, némely Nagyságod szolgálai még is a városi rendet vallásokban háborgatni nem szűnnek, a mint nem régen Borbély György nevü jobbágyát Nagyságodnak sokáig nyomorgattatván vallása miatt, vason végezték el életét, és hogy testét kihozták a várból, negyven forint birság alatt a közönséges temetőhelytől eltiltották. Más dolgokat is cselekesznek a Nagyságod neve alatt. Noha azért, a szentírás szerint a hit Istennek ajándéka volna; ezen kívül is a mi kegyelmes urunk ő felsége diplomájában a paraszt rendtől fogva mindeneket assecurált, hogy a bevett három religiónak liberum exercitiumában szabadosan mindeneket meg akar tartani, és senkitől senkit meg nem enged háborgatni. Minthogy pedig ezen városban való Nagyságod jobbágyai nagyobb részént mesteremberekből állanak, ha a religiónak szabad exercitiuma nem lenne, igen kevés mesterlegény fogna itt megtelepedni, melyből a városiaknak nem kevés fogyatkozásuk lenne; példa lehet csak a tavalyi dolog is, minémü értékes jobbágyok elhagyván házokat, örökségöket, mentenek el, és szá-

mos szabad legények hagyták el a véghelyet, a mely Nagyságodnak is nem kicsin kárára vagy. Kérik azért alázatosan Nagyságodat, hogy a városiakat is tartsa meg Nagyságod vallásokban az ő felsége diplomája szerint; higgye kiki azt, a min megnyugszik lelkiismerete, ő fog jövendőben Isten előtt számot adni róla. Eziránt való nagy jóakarátát alázatosan, meg szolgálják ő kegyelmök Nagyságodnak,

Kérik azon is alázatosan Nagyságodat ő kegyelmök, hogy Nagyságod nem hogy valamiben ő kegyelmöket, és ő kegyelmök közül valakit törvények és szabadságok ellen megháborgatni engedné, sőt inkább más háborgatók ellen is protegálja, megtapasztalja Nagyságod ő kegyelmeknek engedelmes szolgálatjokat. Eddig sem voltak engedetlenek és viszálykodók, de a természet még az oktalan állatokban is a magok oltalmát beléjük oltván, magokat a törvénytelenések ellen kényszerítették oltalmazni, melyet a jó lelkiismeret véteknek nem tulajdoníthat. Mindezekre kegyes választ várnak :

Melyekre így resolválta eő nagysága magát mi általunk: hogy tudnillik: a mi a szentegyház dolgát illeti, eő nagysága nem vette el, — másképen is evangélikus uraiméknak azon szentegyházhoz semmi köze nincsen, egy szál fájok is nincsen benne, hanem a maga pápista jobbágyaié, melyet ő nagysága bírni is akar.

A mi a nemeseknek kárvallásokat illeti, ő nagysága miolta itthon vagy, senkit meg nem háborított, és senkitől semmit el nem vétett. Ő nagysága nem is ártja magát sem a nemesség, sem a vitézlő rend dolgába, mivel ő nagysága sem urok sem kapitányuk, hanem Pápa városának és a jobbágyainak örökös ura, és a mint találta, úgy is akarja bírni ő nagysága.

A mi az ő nagysága jobbágyait illeti, azokhoz nem volna sem a nemességnek, sem a vitézlő rendnek semmi közök Szabad volna ő nagysága a maga jobbágyaival, s meg is akarja azokat azon pápista vallásokban tartani, a kiket abban talált, és a bátyja alatt azzá lettenek, — a mi Borbély György dolgát illeti, megérdemlette, mert kétszer is vette magához a sacramentumot, és úgy büntettette, mint pápistát, mivel a gyermekét az evangélikusokhoz küldötte kereszteltetni.

Melyről adtuk e testimonialis levelünket kezünk írása és pöcséte alatt.

Datum Papae die 6-te mensis aprilis anno 1661.

Andreas Dömölki mpr. (ph.)

Horváth János s. k. (ph.)

Gasparus Potyondi mpr. (ph.)

Magasi Miklós s. k. (ph.)

A pápai reform. egyház levéltárában levő eredetiről közli

Liszakay József.

Egyházi krónika.

Németország: Számos porosz ev. lelkészek inségre jutása a polgári házasság behozatala miatt. Ez ügy állása Württembergben. Tischendorf halála.

Poroszországban, miként annak idejében mi is említettük, a mult évi január végén a kötelező polgári házasság s azzal együtt természetesen a házasulttak és szülöttek kötelező polgári anyakönyve is törvényesen behozatott. Az illetőknek teljes szabadságára bízott tehát, hogy a lelkészi esketést és keresztelést igénybe vegyék-e vagy egyszerűen mellözzék. A lelkészi stóla azonban nem töröltetett el s helyette az országgyűlés a kárpótlást csak megígérte, de mindezeideig nem adott semmit sem. E helyzetnek a lelkészekre nézve váratlan szomorú következése lett, amit csak abból is meg lehetne ítélni, hogy pl. Berlin egyik parókhájában a mult október hóban 63 új házasság közül csak 12 kívánta a lelkészi esketést s 150 új szülött közül csak 12 keresztesítetett meg lelkész által. Az egész Berlinre tekintve pedig 100 új házasság közül 80-nál, 100 új születés közül pedig 92-nél nem kell a lelkészi szolgálat. Ilyenformán áll ez a vidéki kisebb gyülekezetekben is, különösen a régebbi porosz provinciákban, holott még a liberalis Hamburgban is 100 eset közül csak 25-ben, Badenben pedig 8—10-ben nem veszik igénybe az evangélikusok a lelkészi szolgálatot. — A porosz lelkészek váratlan szomorú helyzetén tehát, néhol magok az egyes gyülekezetek segítettek, önkéntes adományok gyűjtése által, másutt az egyházmegyei hatóság a főkonzistoriumhoz folyamodott rögtöni államsegély kieszközlése végett. A legközelebbi országgyűléstől pedig gyökeres intézkedést várnak, hogy t. i. az egyesek által fizetendő stóla töröltessék el, s helyette az ország adjon teljes tőkéletes kárpótlást, ezenkívül és pedig általában sokkal nagyobb mérvben javadalmazza az evang. egyházat mint eddig tette, és pedig nem évről évre országgyűlésileg megszavazandó segélyvel, hanem biztos és szilárd örök alapítvánnyal. A nem sokára összeülő országos zsinattól pedig, amelyre már folynak az előkészületek, azt várják különösen, hogy az egyházat az állam gyámsága alól felszabadítja s autonom zsinat-presbyteri egyházszervezetet fog megállapítani. —

A württembergi evang. egyházi hatóságok kezdenek határozott álláspontot foglalni el az ott is nem sokára behozandó kötelező polgári házasság ügyében. A stuttgarti evang. parókhiaik egyetemes egyházi tanácsa, amely mintegy 100 tagból áll, a következő tartalmu pontokban fejezte ki óhaját: a polgári házasságkötést előzze meg az egyházi és ez, mind költségi mind más tekintetben könnyíttessék meg; az egyház pedig szép szerivel mindent elkövessen, hogy tagjai a lelkészi esketést és keresztesítést igénybe vegyék s akik azt mégis megvetnék, egyelőre nem sújtja más büntetéssel csupán azzal, hogy azok az egyházi hivatalokra s tisztségekre, sem választók, sem választhatók nem lehetnek. —

A hazánkban is bizonynyal szélesebb körökben ösmert világhírű tudós és lipcsei egyetemi tanár Tischendorf nincs többé! Már 1873. májusban szélhűdés érte őt, amely azolta több ízben ismétlődött s végre

a mult december hó 7-dikén kioltá a még nem egészen 60 éves élet fátylóját. Tischendorf legfőbb érdeme, mint tudjuk, az ujszövetségi szentírás eredeti szövegének kritikai megállapítása vala. E célból háromszor tett ő utat keletre, háromszor Párisba, négyszer Angliába, több ízben Olaszországba, Hollandiába és Schweitzba, kétszer Petersburgba. Az új szöveget, ha nem csalódunk, 24 szer adta ki, de a nagy editio octava critica major, fájdalom! bevégtetlenül maradt, amenyiben az utolsó kötet, amely a kimerítő prolegomenákat tartalmazná, nem jelent meg. Az új szövettségi szentírás eredeti szövegén kívül több ízben adta még ki annak különféle régibb és újabb fordításait, nem különben a septuagintát is. Egy angol új szövettsége, amely 1869-ben jelent meg az ösmertes Tauchnitzféle angol kiadványok egyik köteteként, már az említett évben 45000 példányban ment Angliába. — Tischendorf tudományos érdemeit különféle német és angol egyetemek, több államok uralkodói s ezek közt maga a muszka cár is számos kitüntetésekkel jutalmazták; az utóbbi különösen a Tischendorf által felfedezett Codex Sinaiticus, Petropolitanus-ra való tekintetből, a melybe maga T. is kitünő örömet és nemes büszkeségét helyezte. — A theologiai irányzatot tekintve T. határozottan a hívő vagy orthodox theologok és pedig különösen a közelebbi időkből, a szigoru konfesszionális lutheranok közzé sorozható. — Temetése december 10-dikén történt az egyetemnek, polgári és katonai hatóságoknak s a német birodalom több méltóságainak rendkívüli nagy részvéte mellett. Felette egyik hü barátja Ahlfeld lelkész s tisztársai közül Kahnis és Luthardt tartának beszédet.

Franciaország. A ref. egyház belviszálya. Uj theologiai intézet Nizzában. Római kath. türelmetlenség.

A hugonották dicsó multu egyházán a kínos végvonaglás jelei mutatkoznak. A legközelebbi országos ref. zsinat által felállított rövid és egyszerű hitvallást, amelyhez köttetett a választói képesség is az egyházban, több oly gyülekezet merőben mellőzte, amelyben a modernnek birnak hatalommal; a választásokat azonban, az új egyházalkotmány világos szabálya ellenére mindemellett is megtette. Ez ellen az orthodoxok protestáltak, s határozottan ezek mellett áll eddigél az államkormány is. Küszöbön áll tehát a franciaországi reformált egyháznak két önálló testületté való különszakadása. Ez oly kikerülhetlennel látszik, hogy a felosztható egyházi vagyonnak felosztásába, elvileg már az orthodoxok bele is egyeztek. Az államkormány azonban, amelynek a vallásügyi miniszteriumban egyik kitünő tagja, az elhunyt Guizot fja, előbb hitvallást és szervezeti alapszabályokat, vagyis általában szabatos önismertetést kíván a modernektől, hogy maga részéről is elösmernessé öket; sőt az ügyet oly nagyfontosságúnak tekinti, hogy annak eldöntésére csak a nemzeti gyűlést tartja illetékesnek.

A mult november hó 23-dikán egy új theologiai tanintézet nyitott meg s szenteltetett fel N i z z á b a n. Ezen intézet célja bel misszionariusokat képezni Franciaország evangelizása végett. Az intézetben az alapító Pilatte homiletikát és apologetikát, Junod ki eddig Bázelen vala, dogmatikát, Fournier pedig egyháztörténelmet s misszio-ismét fog tanitatni. stb.

A protestantismus iránti ultramontan türelmetlenségnek folyvást újabb meg újabb tényei merülnek fel. Egy a közelebbi időkben megjelent könyvben azon tétel áll, hogy a protestánsok ellen a 16-dik században, egy kiirtó szent keresztes hadat kellett volna szervezni s „nagyon sajnálni lehet, hogy ezen eminenter keresztyén és eminenter szeretetteljes gondolat, egy katolikus fejedelemnek sem jutott eszébe.“ — Egy protestáns papot perbefogtak, mert gyülekezetének új templomára ezt merte iratni: „Temple Protestant.“ — A községi temetőből a protestánsokat rendszerént kiszorítják és pedig hatóságilag. — Egy városban a protestánsok bevádoltattak, mert Mária mennybemenetelének ünnepén harangoztatni nem akartak. Az ultramontanizmus folyvást hatalmasabbá lesz. Az Univers szerént Bazain szökése azért sikerült, mert Krisztus képét s a szent szüz ruhájának egy darabját hordozta ereklye gyanánt nyakában. Egy lap komolyan beszéli olvasóinak hogy „Abel minden nap misére ment, gyakran gyónt, rendesen megfizette a tizedet a papnak. Ámde Kain ördög, mauvais sujet, rosz indulatu, irigy, szenvedélyes ember volt, aki apjával, anyjával, papjával semmit sem gondolt, templomba sohse ment. Így történt, hogy testvérét meggyilkolta és elkárhozott.“ stb. *XVII. század. esetek.*

N. ö. Domergue: Le sentiment dans l'oeuvre de Calvin.

Skótzia. Az egyesülés ügye. Mélius Péter emlékezete Skótziaiban.

Mig a helvét földön, az államnak az egyház feletti szertelen zsarnoksága miatt folyvást újabb meg újabb kilátás van oly független és szabad ref. egyházak alakulására, amelyek az államtól semminemü anyagi segílyt el nem fogadnak, sem beavatkozást nem tűrnek, — addig Skótziaiban sokan azt szeretik hinni és remélni, hogy a 31 év óta diadalmasan fenálló szabad egyház, amely eddigi rövid élete alatt, az postoli korhoz méltó nagyszerü buzgalommal saját erejéből több mint 900 templomot s parókiát épített, minden adókiyetés nélkül, önkéntes adakozások folytán félmillió font sterling évi jövedelemmel rendelkezik s egy idő óta évenként 2—3 magyar s csehországi ref. theologust is kitünően segílyez kebelében, — nem sokára visszatér az államegyház kebelébe. Az állam azon nyommasztó patronatusa ugyanis, amelynél fogva igen erős befolyása volt a lelkészválasztásokra, egy új törvény által meg van szüntetve, s a gyülekezetek teljesen szabad lelkészválasztási joga meg van adva, anélkül, hogy tőlök az állami javadalmas elvonatott volna. Megszülvén ezek szerént az ok, amely miatt a szabad egyház, az államegyháztól elszakadva külön egyházzá alakult, sokan úgy vélik, hogy eljött a viszonti egyesüles órája. Dr. Wallace, az egyháztörténelem tanára az edinburgi egyetemen, múlt évi november 12-diki tanóráján egy fényes előadást tartott ez ügyről, kifejezván, hogy a szabad egyház világi férfiai, ha papjaik által félre nem vezetettek s ha az új lelkészválasztási törvényen némi célszerű módosítások tételnek, tömegestől fognak visszatérni az államegyház kebelébe. Ezen visszatérésről azonban magok a szabad egyház férfiai ez ideig tudni sem akarnak.

Mélius Péternek Debrecenben felállítandó emlékére, a skót ref. egyház kebelében adakozások gyűjtetnek. Az ügyet, amint az edinburgi Daily Review múlt december 28-diki számából látjuk, Márk Ferenc derék ifju lelkészjelöltünk indította meg, aki jelenleg a skót sza-

bad egyház edinburgi kollegiumában folytatja tanulmányait. A nevezett lap december 31-diki számában Rev. A. Moody Stuart, Dr. Murray Mischell és Macdonald urak vannak felemlítve mint olyanok, akik az adakozásokat elfogadják. — Valóban rendkívüli nagy hálával tartozunk a derék skótoknak. Vajha azzal mutathatók meg hálánkat, hogy lennének hitben, életben, vallás és egyház iránti hűségben és áldozatkészségben oly valódi református keresztyének mint amilyenek ők. De nekünk fájdalom! attól kell tartanunk, hogy mahólnap reánk is alkalmazható lesz, amit az Ur azokról mond, akik építgetik a profeták sirboltjait és az igazak temetőhelyeit ékesgetik, . . . de . . . stb. — Ugyancsak a nevezett edinburgi lap dec. 28-diki számában egy terjedelmesebb cikk ösmerteti a francia ref. egyház viszályos helyzetét s végül azt mondja, hogy ha modernnek „liberalis“oknak tartják magokat, tehát mutassák meg liberalisságukat azzal, hogy hagyják el azon egyházat, amelyhez való tartozásra nékik sem a föld sem az ég legkissebb jogot sem adhat.“

Különfélék.

Egy ösmeretes latin epigramm, amelynek szerzője állítólag Korvin Mátyás királyunk. Bizonynyal régólta és szélesebb körökben ösmeretes eme történelmi vonatkozású epigramm:

Bella gerant alii: tu, felix Austria, nube!

Nam quae Mars aliis, dat tibi regna Venus. — Már főiskolai tanuló koromban ösmertem ezt, de azt sohasem hallottam sem nem olvastam, hogy ennek szerzője Mátyás király vólna. Nagy vólt tehát a meglepetésem, midőn egy a mult 1874-dik évben Berlinben megjelent könyvben: *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volks. Von Georg Büchmann*. Achte verbesserte und vermehrte Auflage, — a 186-dik lapon egyenesen azt olvasám, hogy ama nevezetes epigramm szerzője Korvin Mátyás! Mondja pedig ezt Büchmann, Stirling Williamnak „Klosterleben Kaiser Karl's des Fünften“ című műve alapján s egyuttal megjegyzi, hogy Mátyás előtt Ovid Heroidjából, 13, 84, e pont lebeghetett:

Bella gerant alii, Protesilaus amet. — Emliti továbbá, hogy a Felix Austria kifejezés, már 1363-ban előjő IV. Rudolf herceg egyik pecsétjén, s hogy Hutten Ulrich is hivatkozik arra.

Nálunk Debrecenben Stirling műve nincs meg. Szabad legyen tehát az említett, mindenesetre érdekes adatot, hazánk tudósainak becses figyelmébe ajánlani és pedig anyivalinkább, mert Büchmann, említett művéből legalább, rendkívüli széles olvasottságu s kitünő alapos irónak látszik.

Debreceni nagy égések, villámcsapás a kollégiumra, a nagytemplom meggyuladása stb. a mult század közepe táján, Hatvani István tanár egykoru feljegyzése szerént. — „Anno 1755. Debrecenben, ötödik aprilis, 11 ház a gyujtogatók által megégett. Sokszori apró gyuladás esett azután, mig 12-a Szombaton estve 8 óra után, az Ur Domokos Márton ur istál-

lója, hátulsó háza, cselédháza is felgyújtatott s több házak. Az hónap végeig éjjeli, nappali vigyázásban s nagy rémülésben volt a város, úgy hogy sokan a kertekre is kihordozóskodtak. — Circa finem anni egy leány és két asszony megégettettek ezért elevenen; annak elébb feje vétetett mivel mindjárt megvallotta gonosz cselekedetét.“

D. 29. Junii, 1757. In festo Petri et Pauli ipsa die Mercurii fuit coelum triste. — Délután 2 óra tájban felette nagy eső esvén, hirtelen az Isten nyila beeset a kollégiumba, oda melyet kis palotának hívtak. Ennek a kéményén egyik ága bement. Itt felül vagyon három szobácska. Azon kamarából, melynek vége a kis auditoriumhoz ragadott, a felső soron egy syntaxista, Nagy Dancsházi Demeter nevű, az ajtón midőn kilépett, az Isten nyila megütötte és mindjárt megholt. Az hajdelbergi katekezis volt a kezében és klasziszba készült. A ménkő a kémény irányában egy darabon bevetett egynéhány zszindelt. A ménkő másik ága, a kis auditorium észak felől való oldalán amely ablak vagyon, ott amint a grádícson a folyosón mennek, két üveget kiütött, egy darabocska üveget elolvasztott, úgy az ónat is, sőt a falbul is egy tenyérnit az ablak mellett leszakasztott. Meggyult volna a kollegium, de egy deák felszaladván, a zszindelt mely gyulni kezdett, eloltotta. A kamarában sokan voltak, s az ajtó is nyitva volt, de többnek baja nem esett. Ezt a holt gyermeket mindjárt hozta hozzám a deák testvérbátyja, aki ott volt a kamarában; eret nyitottam rajta, töltetem is valamit a szájába, de a vére meg nem indult, és így szomoruan megholt.“

„Anno 1759. die 15. Martii. Valami gonosz ember által tűz támadott az özvegy Csáti Sámuelné asszonyom istállójában, ebből belekapott a tűz az alsó házakba és a fedele meg is égett. Támadott a tűz estve 8 óra tájban, ekkor magam az Ur Domokos Márton uramnál voltam, mivel kurával élt. Innen haza jövén, láttam, hogy már a zszindel között szaladozott a láng, és az én házam is, amely csak harmadik hozzája; — a déli szél sűrűn hányja a tüzes pernyét, de csakugyan az én házam meg nem gyuladott. Ellenben a déli szél erős lévén, a tüzes pernyét vetette a nagy templom napkelet felől való végéhez, csak közel a gombhoz. Mivel a zszindelezet régi volt és redves: lángot is vetet nem sokára; de már azelőtt, két helyen is alól, a déli része a templom fedelének meggyuladott, melyet a felszaladt emberek levertek és a tüzet elöltötték. De mikor a gombnál meggyuladott, ekkor minden reménység oda volt. Hanem egy betyár vagy rideg legény L u k á c s, nőtlen, a fejér toronynak az tányérossából, a templom ormos bádogzatára leereszkedett; csak maga indításából tévén ily veszedelemre az életét. Így végig ment a templom hátán és először próbálta a tüzet elöltani csak süvegével vervén. De mivel így nem érhetett jól, aztán bele fogózkodott a bádogba, a tüzre ereszkedett, elrugdossa a lábával a zszindelt, úgy hogy a csizmája is megégett. (Ez György Lukács tétetett közönséges kéményseprőnek, és jó fizetése vagyon. Elég friss ember most 1772-dik esztendőben; meg is ajándékozott a nemes tanácstól hűséges szolgálatjáért.) Azonban egy Fekete nevű ács, a kötéseken oda ment alul, az hol a tűz volt, a zszindelt fejszével kiverte. Így adott az Isten csodálatos szabaditást. Megharagudott az Ur az ő házára amely imádságnak háza, de ugyancsak megkegyelmezett, hogy még most el ne törülje. Vajha az ily közönséges megintetések, a mi közönséges megtérésünkre és megjobbulásunkra

szolgáljanak! Melyet cselekedjen az Ur Isten, Idvezítő szerelmemes szent fiáért, a Jézus Krisztusért, az ő szent Lelke által. Ámen.“

„Die 25. Junii 1764. A mester utcai szegeleten a csapszékkal általellenben, délután 1 órakor a kovács háza, ki akkor is dolgozott, meggyuladott. Mivel felette rekkenő meleg volt s nagy szárazság; déli szél fuván: így az egész sor észak felé kiéget a sáncig stb. sőt a Darabos utcai részbe is bele kapott és a serfőzőig égett; ennek istállója is megégett. Így estveli 4 óráig 104 gazdák háza, 13 amelyben lakók voltak ezenkívül porrá égtenek, 70 gazdának a háza úgy eléget, hogy a házban semmijek nem maradt, hanem mind megégték minden házi eszközeik. Oly szörnyű Isten ítélete vala, hogy a pénz is összeolvadott. Láttam magam is 4 máriást, 2 petákot, egy garast, amely egy darabba forradott. Ur Isten kegyelmez bűnös városunknak!“

A legelső debreceni nyomda cimere 1561-ből.*) — Több évvel ezelőtt közlé velem kitünő tudósunk Szabó Károly ur, a Huszár Gálféle legelső debreceni nyomda cimere, megjegyezvén, hogy a bázeli nyomda cimere is ez, amely nem egyéb mint egy, felül kereszttel ellátott horgony, melyet alul a horog felett, két egymással átellenben lévő s felhő féléből kinyuló kéz szorít meg; a horgony pálcáján végig kígyó teker gödzik s fejét felül a keresztről hajtja le. Nem szükség fejtegetni, hogy ezen cimere a reformátzio főeszméjét a sola fides-t, egyedül a Krisztusba vetett hit általi idvezülést fejezi ki. — Midőn a debreceni nyomdászati múlt évi ünnepélyén felolvasott értekezésemet sajtó alá adám, egy jegyzetben a cimerről szólván megemlítém, hogy a XVI-dik század közepe táján ilyenforma, de még sem épen ilyen volt Bázalban a Frobenféle híres nyomda cimere is. Nem sokára azonban, Kálvin műveinek egyik régi kiadásában lapozgatván, igen nagy örömmel láttam, hogy Genfben a Crispin János nyomdájának cimere, a debrecenivel teljesen egyező. Ily cimere áll nevezetesen a következő könyv címlapjának közepén: In omnes Pauli apostoli epistolas, atque etiam in epistolam ad hebraeos Jo. Calvini commentarii. Ex officina Joannis Crispini, Anno M. D. LVII. Ilyen cimere áll Kálvinnak az Apostoli cselekedetekről írott műve címlapján is, amely 1560-ban jelent meg ugyancsak Crispinnél. Hogy pedig Crispin egyenesen Kálvin korabeli genfi nyomdász volt, az a többek közt onnan bizonyos, mert Kálvin egy másik művének (Commentarii in epistolas canonicas Secunda editio) címlapján. ama cimereket keresztes horgonyával és kígyójával együtt világosan ott áll: Genevae, Ex officina Joannis Crispini. 1554. Szintígy Kálvinnak ugyancsak a Crispin nyomdájában 1563 és 1570-ben megjelent műveiben is, a címlapon, az említett cimerevel együtt világosan ott áll Geneva. — Ugy látszik tehát, hogy mielőtt Szikszai Hellopoeus Bálint és Thuri Mátyás, mint legelső magyar tanulók, 1566. okt. 12, a Kálvin halála után feltűntek volna a genfi akademiában, már Debrecen, s némely magyar reformátorok s ezek közt különösen Huszár Gál összeköttetésben valának Genffel, még a Kálvin életében. Az kétségen kívüli tény, hogy Huszár Gál a bécsi protestáns körökkel bizalmas

*) Célszerű lenne azon cimert talán most a városi nyomda minden nyomtatványaira, mint jogosultat használni? a Szedő.

személyes összeköttetésben állott; az is tény, hogy Kálvin, Nydbruck Gáspár királyi tanácsossal, aki Bécsben lakott s a reformatzionak elszánt és tudományosan művelt híve volt, már 1556 és 1557-ben bizalmas levelezésben állott. stb. Lásd: Chmel, Die Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien. 1840—41. II. 249. 257. Levelezésben állott Nydbruckkal Melanchton s hazánkból Gyalui Torda Zsigmond is. 1553. pedig Hubertus Langvetus Burgundus ex vallibus Joachim, azt írja Nydbrucknak a többek közt, hogy Hassensteinban kitünő gazdag könyvtárra talált, amelyben Korvin Mátyás könyvtárának is sok maradványai vannak. stb. st^o.

Rövid irodalmi szemle.

Jacobus Bongarsius. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16—17. Jahrhunderts. Von Dr. Hermann Hagen ausserord. Professor der klassischen Philologie an der Univesität und Lehrer der alten Sprachen am Gymnasium. Bern. 1874. 4r. 76 lap. Bongars arcképével.

A magyar történelmi irodalom, tudományos akademiánk, történelmi társulatunk és több egyesek kiadványai és számos derék férfiak buzgó és sikeres irodalmi működése folytán, ma hólnap egy hatalmas folyammá nő, mely méltó lesz a nemzet multjához és alkalmas arra, hogy mélységeiben különböző irányu buvárlatok tételessenek. De mily méltó és természetes dolog megemlékeznünk azokról, kik ápolgatták ezen folyamat akkor, midőn ez még alig szivárgó patakocska vala! Szükség kegyelettel emlegetnünk a Bongars nevét is, aki idegen léttére nem kimélte a fáradságot és áldozatot attól, hogy a hazánkra vonatkozó s általa megkaphatott történelmi műveket, egy terjedelmes gyűjteményben világra bocsássa. Bongars volt az első, aki a hazánkra vonatkozó irodalomnak, az ő korában még oly kopár és sivatag mezején felemelte e zászlót: *Scriptores Rerum Hungaricarum!* Nekem, megvallom, mindig fájdalommal eset az, hogy hazánkban, már számos évek óta alig van valaki, aki emlegesse Bongars nevét. Legkitünőbb irodalom-történeti íróink hallgatnak ő róla, s nem emliti az általam különösen tisztelt és szeretett Flegler Sándor sem, aki a Sybelféle kitünő történelmi folyóirat 17 stb. köteteiben, néhány évvel ezelőtt, egy terjedelmes dolgozatban valódi tudományos szakértelemmel rajzolja hazánk történelmi irodalmának folyamát. A nagy tudomány Bél Mátyás még nem így gondolkozott, mert ő, azon amplissima praefatióban, amelyet a Schwandtner féle *Scriptores rerum hungaricarum* eleibe irt, midőn megróvja őseink hanyagságát, melyszerént senki nem akadt közülök, aki a hazai történelmi műveket összeszedve gyűjteményben kiadta volna, nyomban utána teszi: „Ergo miseratione boni Apollinis factum credo, ut Jacobus Bongarsius, vir gallus, et regis sui ad rempublicam, uti dici tunc amabat, argentoratensem, legatus, pro mirifica qua fuit eruditione, curam hanc suam faceret. Enim vero: *Rerum hungaricarum scriptores varios historicos, geographicos, ex veteribus perosque, sed fugientibus editinoibus, revocatos, quosdam tunc pri-*

mum editos in unum volumen congressit, atque in luce publica collocavit, Francofurti, anno 1600.“ stb.

Hagen fent címzett műve nekünk már bővebb alkalmat nyújt Bongarszal közelebből megismerkedni s emlékezetze iránt a kegyelet adóját leróni. Én azonban ez uttal, e különben is szükterü folyóiratban, csak egyszerűen figyelmeztetni kívántam hazánk tisztelt történet tudósait, reménylve, hogy közülök valaki, illetékesebb téren, tüzetesen meg fog emlékezni Bongarsról; akiről most csak annyit említek fel, hogy ő, igen nagy tudományu, gazdag francia kálvinista főúr volt, aki több ízben volt királyának követe több európai fejedelmi udvarokhoz. Született 1554-ben, régi tekintélyes francia nemes családból. Meghalt 1612. Párisban. — 1585-ben Magyar s Erdély országokon keresztül utazott Konstantinápolyba s ezen utjának reánk nézve igen érdekes naplója Hagen művének egyik toldalékjaként eredeti francia nyelven egész terjedelemben közölve van. Mulhatlan szükség, hogy ezt hazánk történettudósai színről színre ösmerjék. — Bongars Debrecenben nem járt, hanem Óvár, Győr, Szöny, Komárom, Ujvár, Nyitra, Lőcse, Kassa, Tokaj felől jöve, Kállón ment keresztül, azután Szathmárnak, Kolozsvárnak, Szebennek, Brassónak és Tartshwar-nak tartott s úgy ment ki az országból. Az utóbbi helyhez világosan oda teszi: „id est chasteau tenant,“ holott ama hely, aligha lehet más mint a mai Töröcsvár! Ime tehát egy érdekes adat, a helynevek változására E szempontból is igen tanulságos e napló. Debrecenben tehát nem volt, de Kállónál mégis emlékszik Debrecenről, Deberitsnek irván ezt, s azt mondja róla, hogy az, egy nagy falu, olyan nagy sőt nagyobb mint Prága városa. Említi, hogy Kállótól nem messze Debrecen fele menve, van egy nagy sós víz, amely soha ki nem szárad; a szarvasmarhák igen rövid idő alatt meghiznak tőle s annyira szeretik, hogy ha egyszer ittak belőle, öt nagy mértföldnyi távolságból is visszaternek ahoz. Ez más aligha lehet mint a fehérítő sóstó. stb. — Bongars könyvtára, egészben vagy nagy részben a berni egyetem birtokába került s sorozata a mult évben közre bocsátattott.

Petschellii Joh. Godofr. Schemnitzio Hungari, Cantor christianus redivivus. Denuo in lucem produxit textumque germanicum adscribendum curavit G. E. Summa, Phil. Dr. Suabaci. Sumpt. I. G. Schreyeri. 1872. Kis 8 r. 19 és 247 l.

Tehát, egy nálunk ösmeretlen magyar protestáns író művéről nagyon ismét szó! Pecseli, akinek művét említjük, 1754-ben az altdorfi egyetemben tanult, ahol akkor Bernhold igen derék, szeretetreméltó, humanus hittanár is működött. Ez költé fel a deákul nagyon jól értő ifju magyar káandidatusban azon gondolatot, hogy a legjelesebb német egyházi énekeket fordítsa latinra. Ezt meg is tette az ifju s fordítmánya 1754-ben jelent meg Sultzbachban, említett tanárnak előbeszédével, aki maga is kitünő latin költő volt. A fent címzett uj kiadás már, az elsőből csak némely válogatott darabokat közöl. A német protestáns tudós világ különösen dicséri Pecseli fordításának hűségét és tiszta korrekt latinságát. — A Mein Lebetage will ich dich kezdetű ének 5-dik versét így fordítja:

Dum vivam nunquam ego te
 Ex mente sum missurus,
 Ardenter te, tu velut me
 Sum semper amplexurus.
 Te cor, o lumen, suscipit,
 Et tandem, si frangatur id,
 Cor meum es mansurus.
 Sum, decus oh pulcherrimum,
 In tuum hic peculium
 Me tibi traditurus. —

A Christus der ist mein Leben kezdetü ének 4, 5 verseit igr:

Si mea vis langvescat,
 Respirem gravior,
 Si lingua conticescat,
 Exaudi gemitus!

Cum sensus extingvuntur
 Ad instar luminis,
 Cui flammae subtrahuntur
 Defectu aëris!

Tunc, domine, beate
 Fac obdormire me
 Pro tua voluntate
 In vitae limite!

Az Allgem. liter. Anzeiger című derék folyóirat (melyről mellékesen megjegyzem, hogy a múlt év végével megszűnt s beolvadt a Beweis des Glaubens-be), a melyből e rövid ösmertetést vesszük, megjegyzi, hogy a Pecseli fordítmányai különösen alkalmasok arra, hogy a magasztos német khorálokot, külföldi nemzetek tudósaival megösmertessék, a magyarok pedig ugymond, bizonyosan örülni fognak, látván az ő honfi társuk szép énekeinek ántik kiadását. — Mellékesen megjegyzem, hogy amint hamarjában utána nézhettem, ezen Pecseli-t sem ösmeri még a mi irodalmunk, én legalább most, sem Klein-nál sem másutt nem látom őt még csak felemlítve sem. Igen derék lenne, ha a selmeci vagy azon vidéki lelkészársaknak sikerülne bővebb adatokat fedezni fel Pecseli életpályájára vonatkozólag.

A német protestans egyházi és iskolai irodalom mezejéről, némely folyóiratok múlt évi tartalmából, a következőket legyen szabad tájékozásul felemlíteni:

Deutsche Blätter. Eine Monatsschrift für Staat, Kirche und sociales Leben. Begründet von Dr. G. Füllner. Unter Mitwirkung namhafter Staatsmänner, Theologen, Historiker und Pädagogen herausgegeben von Wynken. Gotha, Perthes. 1874. 12 havi füzet. 774 l. Előfizetési ára egy évre 4 tallér. — Baumstark kitűnő apologétikus író, azon próbatételekről értekezik, amelyek a természet ismérétenek határait eltörölni akarják az újabb időkben; — Siegfried pfortai tanár

Alexandria beléletét rajzolja a keresztyénség kezdete idején; — Fabri hires egyház-jogi író a közelgő porosz ev. zsinatra vonatkozólag közli gondolatait; — egy badeni, az ottani szabad alkotmányt s az egyházi élet, papválasztás stb. rendkívüli süjjettségét rajzolja; — Godet tudós helvét francia ref. lelkész, a neuchateli egyházi viszályról, egy népgazdász a socialismusról; — a szerkesztő az állam mindenhatóságáról, a történelem bölcsészetéről; — Kirchner a jezsuiták zsarnok-gyilkolási tanáról; — Schmid az erkölcsi tények statisztikájáról, különös tekintettel a nem rég elhunyt világhírű statisztikus — Queteletre; — Hugendubel a bern kántoni egyházi állapotokról értekezik. stb. stb. —

A *Beweis des Glaubens* című derék apologetikai havi folyóiratnak, amelyet Güterslohban Bertelsmann ad ki s Zöckler, Grau egyetemi hittanárók s Andreä, Brachmann lelkészek szerkesztenek, a múlt évben már 10-dik kötete vagy évfolyama jelent meg. Tartalmából a következőket említem fel: a bibliai profétzia emberi és isteni oldala; a geológok chronológiája; Göthe vallási változásai; a modern hitetlenség elleni harc; a legujabb idők bölcsészeti pessimizmusa és pantheizmusa; a katholicizmus és a modern állam; Heine a költő; csudák és jelek; a darwinismus elleni tudományos harc; az apostoli hitforma az egyházban; a szentírás tekintélye; Strausz; szemle a legujabb apologetikai irodalom felett; — és még, több más korszerű és tudományos értekezések. Vajha nálunk minél többen tanulmányoznák ezen folyóiratot! — Előfizetési ára egész évre 8 mark; a mi pénzünk szerint, agioval, postai költséggel 5—6 frt. —

Zeitschrift für Protestantismus und Kirche; — kiadják s szerkesztik Hofmann, Schmid, Frank erlangeni egyetemi tanárok. Megjelenik Nürnbergben Löhe Gottfriednél, havi füzetekben. Előfizetési ára egész évre 4 tallér. A múlt évi folyam két kötetben 384+342 lapra terjed 8. rétbén. Ezen folyóirat nincs oly jeles, mint a *Deutsche Blätter*, de különösen a bajorországi protestáns egyház viszonyainak megösmérésére igen alkalmas forrás. Ilyen tartalmu cikkein kívül felemlitem a következőket: az állam s egyház közötti harc; a lutheran egyház hitvallásainak tekintélye; a reformatzio joga; a lelkész és a politika; a porosz állam harca a katholika egyházzal; a közelgő porosz zsinat; a németek Párizsban; stb. stb.

Az Allg. liter. Anzeiger, amely, mint említém, megszűnt, a múlt évben igen számos könyvismertetésekén kívül, kitünő önálló értekezéseket is hozott, amelyek közül elég legyen itt felemlíteni a következőket: a föld belsejéről ösméretünk; a keleti és nyugoti bölcsészet; a rabszolgaság kiirtására való törekvések a legujabb időkben; Agassitz és Darwin, Strausz, az evang. szövetség uj-yorki gyűlése; Kant és a Schwedenborg visioi; a mai ige hirdetés Dániában; szemle az ujjab kor paedagogikai irodalma felett. stb. stb.

Ugy látszik, hogy meg fog szünni a Dove-féle különben igen jeles *Zeitschrift für Kirchenrecht* is, mert 12-ik kötetének vagyis 1873—4-ik évi folyamának második fele még mai napig sem jelent meg; legalább én nem tudtam megkapni.

A Meszner Herm. berlini egyetemi hittanár által szerkesztett *Neue evangelische Kirchenzeitung*-ot, amely hetenként jelenik meg egy nagy iven, 4. rétbén, most is ki kell emelnem, mint oly

kitűnő egyházi lapot, amely a kornak az egyházra közvetve vagy közvetlen vonatkozó minden lényeges kérdéseit és tényeit tüzetes figyelemmel kíséri és alaposan tárgyalja, amellet hozzá számos könyvismertetéseket is. Megrendelhető Schulze Friedrich kiadónál Berlinben, Wilhelmstrasse I. a. Előfizetési ára egy évre 4 tallér.

Akik a specialis helvét viszonyokat akarják figyelemmel kísérni, azoknak ajánlhatom a Güder, Heer, Prof. Riggenbach és Hgundubel által szerkesztett Kirchenfreundot, amely két hetenként jelenik meg egy iven. 8. rétből s előfizetési ára Detloff könyvkereskedésében Bázelen, egy évre 5 frank; — ajánlhatom továbbá a Bernben, vasárnaponként, féliven nagy 8. rétből megjelenő, s Nil; Kündig és Burkhard lelkészek által szerkesztett Volksblatt für die reformirte Kirche der Schweiz című lapot; előfizetheti a Stämpfliéle könyvnyomdában, Bernben, egy évre 4 frank 20 ct.-ért. —

Az összes német országi protestans folyóirodalom mezején, a szoros református jellemet és irányzatot csak az Evangelische reformirte Kirchenzeitung képviselné, amelyet Thelemann Otto detmoldi és Stähelin Ernő bázeli lelkészek szerkesztenek és adnak ki. Megjelenék minden 14 napon, egy iven kis 8-rétből; megrendelhető Meyer detmoldi könyvkereskedőnél egy évre a mi pénzünk szerint mindenestől 4 frtért. Ez a lap jeles tartalmu volna de rendetlenül jelenik meg, úgy hogy én most, január 7. még a múlt évi novemberi s decemberi számokat sem kaptam meg.

A specialis lutheran érdekeket Luthardt tekintélyes lapja képviseli: Allgem. evang. lutherische Kirchenzeitung. Megjelenik hetenként egy iven nagy 4-drétből. Előfizetési ár egy évre 4 tallér. Leipzig, Königstrasse 23.

Aki az osztrák prot. egyház dolgait akarja figyelemmel kísérni, annak szolgálatot tehet, a Trautenberg brüni lelkész által szerkesztett s kiadott kis lapocska: Halte was du hast; megjelenik minden hónap első és harmadik vasárnapján egy vagy fél iven, kis 8-adrétből, — előfizetési ára egy évre 1 frt 50 kr.

Az iskolaügyi folyóiratokról majd máskor fogok szólni.

Könyvészet.

Jelenleg a következő, hozzánk beküldött könyvekről tehetünk említést:

Baur Ferd Chr. Az öskeresztyénség történelme. A 3-dik német kiadás után fordították: Dósa Dénes szászvárosi tanár és Jesko Lajos pécsi lelkész. Budapest. 1874. Kiadja a magyarországi protestans egyesület. 8r. 380 l. Ára 3 frt.

A kolozsvári ev. ref. egyház megye emlékirata az erdelyi ev. ref. egyházkerület papnöveldeje ügyében. Kolozsvár. 1874. 8r. 59 l.

A tiszáninneni evang. reformált egyházkerület Névkönyve 1875. évre. Sárospatak. 1875. 8r. 60 l.

Az „Evangeliumi Protestans Lap” első számai megjelentek Debrecenben, érdekes tartalommal és csinos kiállítással.